

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Рішення методичної ради
університету
29 серпня 2024 року,
протокол №1

Перша проректорка, голова
методичної ради університету,
кандидатка наук з державного
управління, доцентка

_____ Ірина КОВТУН
(підпис) (ім'я, прізвище)

_____ 2024 року

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ
з навчальної дисципліни
«КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН»
для підготовки фахівців на першому освітньому рівні
здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра
за спеціальністю 081 Право
галузі знань 08 Право
за денною формою навчання**

ЗМІСТ

Стор.

1.	Структура вивчення навчальної дисципліни		2
	1.1.	Тематичний план навчальної дисципліни	2
	1.2.	Лекції	3
	1.3.	Семінарські заняття	4
	1.4.	Самостійна робота студентів	35
	1.5.	Індивідуальні завдання	47
	1.6.	Підсумковий контроль	50
2.	Схема нарахування балів		51
3.	Рекомендовані джерела		53
4.	Інформаційні ресурси в Інтернеті		64

1. Структура вивчення навчальної дисципліни

1.1. Тематичний план навчальної дисципліни

№ теми	Назва теми	Кількість годин												
		Денна форма навчання						Заочна форма навчання						
		Усього	у тому числі					Усього	у тому числі					
			Лекції	Сем. (прак.)	Лабор.	Ін.зав.	СРС		Лекції	Сем. (прак.)	Лабор.	Ін.зав.	СРС	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
1.	Конституційне право як галузь права в зарубіжних країнах	8	-	-	-	-	8	8	1	-	-	-	-	7
2.	Конституційно-правовий статус свободи людини і громадянина в зарубіжних країнах	10	2	2	-	-	6	10	1	2	-	-	-	7
4.	Конституційно-правові засади функціонування інституту політичних партій в зарубіжних країнах	8	2	2	-	-	4	8	1	-	-	-	-	6
5.	Форми безпосередньої демократії в зарубіжних країнах	10	2	2	-	-	6	10	1	2	-	-	-	7
6.	Зарубіжний парламентаризм	10	2	2	-	-	6	10	1	-	-	-	-	9
7.	Уряд в зарубіжних країнах	10	2	2	-	-	6	10	1	-	-	-	-	9
8.	Конституційний статус глави держави за рубежом	10	2	2	-	-	6	10	1	-	-	-	-	9
9.	Конституційні засади організації і здійснення судової влади в зарубіжних країнах	8	2	2	-	-	4	8	1	-	-	-	-	7
10.	Конституційний контроль в зарубіжних країнах	8	2	2	-	-	4	8	1	-	-	-	-	7
11.	Місцеве самоврядування в зарубіжних країнах	8	2	2	-	-	4	8	1	2	-	-	-	5
Всього годин :		90	18	18	-	-	54	90	10	6	-	-	-	74

1.2. Лекції

№ з/п	Назва і план теми	Кількість годин
1	2	3
1.	Конституційно-правовий статус людини і громадянина в зарубіжних країнах	2
1.1. 1.2. 1.3. 1.4. 1.5. 1.6. 1.7. 1.8.	Права та свободи людини в теорії конституціоналізму. Способи конституційного формулювання прав та свобод громадян в зарубіжних країнах. Класифікація конституційних права та свобод громадян в зарубіжних країнах. Конституційні обов'язки громадян. Поняття та види правових гарантій реалізації та захисту конституційних прав та свобод громадян в зарубіжних країнах. Поняття та характерні риси громадянства в зарубіжних країнах. Способи набуття громадянства. Підстави припинення громадянства в зарубіжних країнах.	
2.	Конституційно–правові засади функціонування інституту політичних партій в зарубіжних країнах	2
2.1. 2.2. 2.3. 2.4.	Політичні партії: поняття та основні види. Види партійних систем за рубежем. Фінансування діяльності політичних партій. Організаційно–правові аспекти діяльності політичних партій в зарубіжних країнах.	
3.	Форми безпосередньої демократії в зарубіжних країнах	2
3.1. 3.2. 3.3. 3.4. 3.5.	Поняття та джерела виборчого права. Принципи виборчого права в зарубіжних країнах. Особливості організації та проведення виборів в зарубіжних країнах. Поняття та загальна характеристика виборчих систем. Поняття та види референдумів в зарубіжних країнах.	
4.	Зарубіжний парламентаризм	2
4.1. 4.2. 4.3. 4.4. 4.5. 4.6.	Поняття та характерні риси парламенту. Виникнення та розвиток інституту парламентаризму в зарубіжних країнах. Внутрішня структура палат парламентів. Компетенція парламентів, способи її закріплення. Правовий статус депутатів парламентів в зарубіжних країнах. Законодавчий процес в парламентах зарубіжних країн.	
5.	Уряд в зарубіжних країнах	2
5.1. 5.2. 5.3. 5.4. 5.5.	Уряд: поняття та місце в системі вищих органів влади. Структура та основні організаційно–правові форми діяльності урядів. Види владної компетенції урядів. Основні форми урядової правотворчості.	
6.	Конституційний статус глави держави за рубежом	2

6.1.	Місце глави держави в системі вищих органів державної влади.	
6.2.	Правове положення монарха.	
6.3.	Особливості правового статусу президента в країнах з різними формами республіканського правління.	
6.4.	Види владних повноважень глав держав за рубежем.	
6.5.	Конституційна відповідальність глав держав в зарубіжних країнах.	
7.	Конституційні засади організації і здійснення судової влади в зарубіжних країнах	2
7.1.	Поняття та конституційна регламентація судової влади в зарубіжних країнах.	
7.2.	Основні види судових систем за рубежем та їх ознаки.	
7.3.	Конституційний статус суддів, його основоположні принципи.	
7.4.	Конституційні принципи організації судової влади в зарубіжних країнах.	
8.	Конституційний контроль в зарубіжних країнах	2
8.1.	Поняття та юридична природа конституційного контролю в зарубіжних країнах.	
8.2.	Історія розвитку конституційного контролю за рубежем.	
8.3.	Основні моделі функціонування конституційного контролю.	
8.4.	Форми конституційного контролю.	
8.5.	Повноваження органів конституційного контролю в зарубіжних країнах.	
9.	Місьове самоврядування в зарубіжних країнах	2
9.1.	Виникнення та розвиток інституту місцевого самоврядування в зарубіжних країнах.	
9.2.	Основні моделі місцевого самоврядування за рубежем.	
9.3.	Структура органів місцевого самоврядування.	
9.4.	Повноваження муніципальних органів.	
9.5.	Взаємовідносини муніципальних органів з центральною владою.	
	Усього	18

1.3. Семінарські заняття

У матеріалах до семінарських занять містяться питання для обговорення на навчальному занятті, завдання, наводяться переліки літератури і нормативно-правових актів, необхідних для вивчення теми семінарського заняття, вказуються теми доповідей, що рекомендуються, та рефератів. Спирні в літературі теоретичні питання за відповідною темою, на які необхідно звернути увагу студентам при підготовці до семінарського заняття, зазначаються викладачем, який проводить заняття у відповідній навчальній групі.

Семінарські заняття можуть проводитися за доповідною системою, у формі «круглих столів», наукових конференцій, диспутів у студентських навчальних групах, тощо за розсудом викладача. Метою підготовки студентами доповідей (співдоповідей) і виступів під час проведення семінарських занять, написання ними рефератів є прищеплення навичок самостійної роботи над літературними джерелами, законами й іншими правовими актами, використання опублікованої судової і господарської практики для того, щоб на основі їхнього аналізу й узагальнення студенти могли робити власні висновки теоретичного і практичного характеру, обґрунтовуючи їх відповідним чином. Кількість часу, який виділяється на розгляд теоретичних питань і дискусії, визначається викладачем.

У матеріалах до занять також містяться питання для обговорення. У списку рекомендованих джерел зазначені роботи, знання яких необхідно студентам для засвоєння матеріалів теми і виконання завдань; спеціальна література призначена для більш глибокого вивчення питань теми.

Основне завдання занять – навчити студентів розуміти конституційно-правові основи суспільного ладу та державної політики провідних зарубіжних країн; визначати специфіку та аналізувати сучасні проблеми конституційного законодавства; віднаходити шляхи вирішення проблем, що можуть виникнути при реалізації конституційно-правових норм; правильно застосовувати норми конституційного права; використовувати конституційний досвід зарубіжних країн з метою сприяння розв'язанню питань державотворення в нашій країні.

Пристаючи до вивчення, студент повинен вчитися юридично мислити, самостійно, без «підказок» коментарів, довідників, оцінювати ту чи іншу правову ситуацію (наприклад при вирішенні ситуаційних завдань). Більше уваги потрібно приділяти навчальній, монографічній літературі, статтям у наукових журналах. При підготовці до занять студенти повинні переглянути рекомендовані джерела, правові акти й інші матеріали, які стосують відповідної теми. Лише після цього можна приступити до складання доповідей і співдоповідей на семінарських заняттях, написання рефератів і виконання завдань. Викладач, який веде семінарське заняття, може рекомендувати студентам і інші, крім зазначених в переліку, джерела з урахуванням новітніх публікацій.

Таким чином, готуючись до занять по темі, треба:

уважно ознайомитися з планом заняття і списком нормативних актів, що рекомендуються, та навчальної та спеціальної літератури;

студенти мають засвоїти методичні вказівки, вивчити відповідні питання в конспекті і підручнику;

опрацювати нормативні акти з відповідної теми;

законспектувати одну або дві наукові праці з рекомендованого списку джерел;

використовуючи вивчений матеріал, вирішити завдання, вказані викладачем.

Розкриваючи теоретичні питання, студенти повинні прагнути до максимально повного і чіткого викладу всіх проблем, що досліджуються. При цьому важливо показати діалектику їхнього розвитку, розкрити відмінності в трактуванні розглядуваних положень, провести порівняльний аналіз питань, що висвітлюються у відповідних розділах різних підручників, у спеціальній літературі.

Аналізуючи зміст правових норм, студенти мають в обов'язковому порядку давати точні і конкретні посилання на відповідні нормативно-правові акти: вказувати, коли і ким вони прийняті, відповідні статті (пункти, підпункти і т. ін.). При цьому студенти повинні звертатися безпосередньо до нормативних актів, а не викладати їх зміст за навчальною, додатковою або популярною літературою. Використовуючи коментар до законодавства, необхідно розмежувати текст коментарю від тексту самого нормативно-правового акту.

Конспектування літератури не повинне носити характер механічного переписування. Літературне джерело треба обов'язково заздалегідь прочитати, не конспектуючи. Потім потрібно «пробігти» очима текст і занотувати цікаві фрагменти у вигляді цитат або своїми словами, посилаючись кожного разу на сторінку. Важливо, щоб законспектований матеріал незалежно від його обсягу, був достатній за змістовим навантаженням і логічно завершений.

Вирішення завдань, які рекомендуються викладачем до семінарських занять, повинно ґрунтуватися на вимогах правових приписів процесуального та матеріального законодавства. Розв'язки ситуаційних завдань студент повинен занотовувати у свій робочий зошит, який можна користуватися під час відповіді на семінарському занятті при вирішенні тої чи іншої ситуаційної задачі (казусу).

При підготовці до семінарських занять студенти повинні використовувати рекомендовані джерела у законодавстві, серед навчальної та наукової літератури. Результати самостійної роботи студенти повинні занотовувати у свої робочі зошити з навчальної дисципліни.

Усі питання, які виникають у студентів при підготовці до семінарських занять, під час самостійної роботи, можуть бути вирішені під час групових та індивідуальних консультацій, що здійснюються викладачем, відповідно до затвердженого графіку.

Семінарське заняття 1

Тема 2: Конституційно-правовий людина і громадянина в зарубіжних країнах

Питання для усного опитування та дискусії

- 1.1. Права та свободи особи в теорії конституціоналізму та їх класифікація.
- 1.2. Принципи конституційного статусу особи в зарубіжних країнах.
- 1.3. Особисті права та свободи.
- 1.4. Політичні права та свободи громадян.
- 1.5. Соціально–економічні та культурні права і свободи громадян за рубежем.
- 1.7. Правові гарантії реалізації та захисту конституційних прав та свобод громадян за рубежем.
- 1.8. Інститут омбудсмена в зарубіжних країнах.
- 1.9. Поняття та характерні риси інституту громадянства у зарубіжних країнах.
- 1.10. Способи набуття громадянства за рубежем.
- 1.11. Особливості набуття громадянства шляхом натуралізації.
- 1.12. Підстави припинення громадянства в зарубіжних країнах.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: правовий статус особи, принципи конституційного статусу особи, конституційні права та свободи громадян, конституційні обов'язки громадян, особисті права та свободи, політичні права та свободи, соціально-економічні права, культурні права, гарантії прав та свобод, громадянство, набуття громадянства, припинення громадянства, філіація, натуралізація, вихід з громадянства, втрата громадянства, позбавлення громадянства.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

Права людини в теорії, та і в державно-правовій практиці прийнято розглядати, як основу конституціоналізму. Теоретичне обґрунтування прав і свобод людини пов'язане з теорією природного права, і пізніше – концепцією прав людини і громадянина, що є однією зі складових цієї теорії. За цією теорією, люди природно є носіями незалежних від влади прав, які існують поза волею держави, але держава повинна додержуватись і захищати їх. З цією метою природні права і свободи закріплюються в законодавстві. Ідея про те, що люди від народження є вільними та рівними у правах, що їм в силу народження належить ряд природних прав (свобода, власність, безпека та опір гнобленню...) була покладена в основу перших конституційних актів, прийнятих у ході Англійської, Американської, Французької буржуазних революцій XVII-XVIII ст. У подальшому жодна держава, яка претендувала на те, щоб називатися демократичною, не могла не зафіксувати в своїй конституції певний перелік прав людини. Цим самим права людини набували юридичну форму і становилися найважливішим інститутом конституційного права.

У вітчизняній і зарубіжній літературі при визначенні змісту концепції прав людини і громадянина правильно вказується, що вона відображає дуалізм у поглядах на громадянське суспільство і державу. Природні права, як зазначалося, належать людині безпосередньо. Роль держави при цьому зводиться до їх захисту та забезпечення умов для їх реалізації. До цих прав відносять різні права і свободи людини, пов'язані з її існуванням та діяльністю.

Ця сукупність природних прав позначається терміном «права людини». На відміну від таких прав і свобод, «права громадянина» визначаються і встановлюються державою. Основне їх призначення – забезпечити участь людини у державно–політичному житті шляхом надання їй відповідних юридичних можливостей. В конституційній теорії і практиці права людини і громадянина нерідко ототожнюються з особистими і політичними правами.

Щодо *відмінностей між правами людини і правами громадянина*, то їх можна виявити на основі аналізу формулювань відповідних статей зарубіжних конституцій. Для позначення суб'єкта прав людини звичайно використовуються формулювання «кожний», «усі», «кожна людина», «ніхто», «жодна людина» або словосполучення абстрактного характеру типу «визнається право», «гарантується свобода» (мається на увазі, що вони відносяться до концепції людини). Що ж до прав громадянина, в статтях конституцій прямо вказується: «громадяни мають право», «громадяни можуть...», «кожний громадянин», «громадяни зобов'язані...»,

«громадянин... проходить військову службу...». В конституціях деяких держав права громадянина формулюються як права народу (Японія) або як права людей певної національної (етнічної) належності (Іспанія, ФРН). Але й тут наявність їх безпосередньо пов'язується зі станом громадянства.

Існують два основних способи конституційного формулювання прав і свобод – *позитивний* і *негативний*. При *позитивному* способі конституція встановлює або констатує, що суб'єкт володіє певним правом. Наприклад, Конституція Литви у ст. 32 фіксує: «Громадянин може вільно пересуватися та обирати собі місце проживання у Литві, може вільно виїжджати з Литви». Тут суб'єкт права прямо вказаний – громадяни Литви.

Негативний спосіб являє собою конституційну заборону будь-якому суб'єкту порушити або обмежити певне право або певну свободу. Найбільш характерний приклад негативного способу дає Конституція США. Так, згідно з V поправкою «ніхто не повинен примушуватися свідчити проти самого себе в кримінальній справі», а відповідно до VIII поправки «не повинні вимагатися надмірно великі застави, стягуватися надмірні штрафи, накладатися жорстокі та незвичайні покарання». Цей спосіб отримав найбільш широке розповсюдження у Великобританії, де права і свободи не зафіксовані в нормах права, але передбачаються з тими обмеженнями, які встановлені парламентськими статутами і судовою практикою. З цього приводу знаний англійський державознавець А.Дженінгс писав, що права на свободу слова немає, як немає, скажімо, «права зав'язувати шнурок на черевіку»... Людина може говорити усе, що їй заманеться, при умові, що вона не порушує законів, які стосуються зради, заклику до заколоту, клепу, непристойності, богохульства, порушення присяги, державної таємниці тощо. Отже, при такій системі визначення обсягу правосуб'єктності громадянин може робити усе, що не заборонено. Закон установлює не рамки можливого, а покладає межу неможливого.

Форма й обсяг конституційного закріплення прав, свобод і обов'язків людини і громадянина в різних країнах мають як загальні риси, так і свої особливості, зумовлені не в останню чергу національними традиціями в розвитку конституційно-правової теорії та практики. Для переважної більшості конституцій характерним є наявність спеціальних розділів, в яких фіксуються права, свободи та обов'язки.

Каталог прав і свобод людини і громадянина на сучасному етапі містить понад 150 найменувань. Проголошені в конституціях та інших нормах конституційного права, вони звичайно мають різний характер і зміст. Тому чимале значення має їх класифікація та систематизація, що полегшило би вивчення та аналіз, пов'язаних з цим інститутом правових проблем.

У літературі існують різні погляди на систему прав і свобод людини (позитивні і негативні, індивідуальні і колективні, договірні і звичайні права і т.д.). Широко поширена теорія про «три покоління» прав людини. Відповідно до цієї теорії права людини в залежності від часу проголошення діляться на три покоління. До першого покоління відносяться громадянські та політичні права, які були сформульовані в результаті формування буржуазного суспільства. До другого покоління відносяться соціально-економічні права, пов'язані з появою соціалістичного суспільства. До третього покоління відносяться так звані колективні права, що сформувалися після Другої світової війни.

Основні права і свободи людини класифікуються і за іншими критеріями (єдність і однорідність, за формою закріплення, за формою і за характером здійснення і т.д.)

Друга підстава класифікації також пов'язана з суб'єктами прав, свобод і обов'язків. Мова йде про їх поділ на *індивідуальні* та *колективні*. Зрозуміло, індивідуальне право часто може здійснюватися колективно, але відмінність його від колективного права в тому, що воно сповна може здійснюватися і захищатися індивідуально, тоді як права колективні за своєю природою індивідуально здійснити неможливо. Наприклад, право на страйк колективне тому, що індивідуальний страйк – не страйк, а прогул. У більшості ж випадків права, свободи й обов'язки людини і громадянина за характером своїм індивідуальні. Що ж до колективних прав, то крім вказаного вище права на страйки, суб'єктами якого можуть бути тільки трудові колективи або профспілки, такими правами за логікою речей є права різного роду меншин (національних та інших).

Деякі американські автори пропонують поділ прав і свобод на першорядні (суттєві) і другорядні (менш суттєві). До першої групи відносяться право на свободу, право на рівність, свобода пересування, свобода висловлювання думок, свобода совісті, громадянство і право голосу, право на справедливе кримінальне правосуддя. Усі решта права і свободи відносяться, отже, до категорії «менш суттєвих».

Основні права і свободи забезпечують різні сфери життя людини: особисту, політичну, економічну, культурну. Відповідно до цього можна виділити основні права і свободи людини і громадянина: 1) у сфері особистої безпеки та приватного життя, 2) в області державної та суспільно-політичного життя, 3) в області економічної, соціальної та культурної діяльності.

Основні права і свободи людини, які отримали своє закріплення в Конституції, охоплюють всі головні сфери життя і діяльності людини, відповідають загально визнаним міжнародним переліку прав і свобод. Отже, основні права і свободи можна підрозділити на три групи залежно від характеру відносин, що виникають між індивідумом і державою, а також між самими індивідумами. По-перше, особистість як член громадянського суспільства наділяється певними соціально-економічними правами і свободами; по-друге, особистість як член політичної спільноти наділяється певними політичними правами і свободами. І, нарешті, по-третє, як фізична особа особистість наділяється певними особистими правами і свободами. Хоча цей поділ і не можна визнати вичерпним, воно, тим не менш, полегшує аналіз конкретних прав і свобод.

Особисті права і свободи – це категорія прав і свобод, що прямо не стосуються стану громадянства, на відміну від політичних прав і свобод.

До цієї категорії насамперед належить особиста недоторканість (особиста свобода). Її головний зміст – захист від необґрунтованих арештів. В конституційній теорії та практиці Франції та деяких інших країн прийняте ширше поняття безпеки особи, яке містить не тільки гарантії від безпідставних арештів і утримання під вартою, а й сукупність процесуальних гарантій прав особи в судовому процесі.

До змісту поняття особистих прав і свобод входять так звані свободи приватного життя – недоторканість житла, таємниця кореспонденції, свобода вибору місця проживання, свобода пересування, права і свободи, пов'язані із шлюбним станом та сімейними відносинами тощо. Конституційні положення про свободу від посягань на інформацію приватного характеру конкретизуються відповідними законами. Свободи приватного життя є об'єктом постійних посягань з боку каральних органів. У боротьбі зі злочинністю технічне перехоплення інформації, зовнішнє спостереження або інші види подібної діяльності є звичайною поліцейською практикою. Її основи встановлюються спеціальними законодавчими актами.

Політичні права і свободи у поєднанні з особистими утворюють так званий традиційний каталог прав і свобод. У різних формах та обсязі вони проголошуються в усіх конституціях. Для нормального розвитку політичного життя кожної країни найбільше значення мають свобода слова (свобода висловлення своїх думок), свобода друку, свобода зборів, мітингів та процесій, свобода асоціацій (право на утворення об'єднань), право петицій (звернень до державних органів), виборче право та деякі інші. Більшість з них може бути поділена на елементи, які також нерідко сприймаються як окремі права і свободи. Наприклад, поняття виборчого права охоплює право обирати, бути обраним, брати участь у виборчій кампанії тощо. Свобода асоціацій передбачає право на утворення політичних партій, профспілок тощо.

Свобода слова – це і самостійне правове явище і елемент свободи друку або свободи зборів. Предметнішим є поняття свободи висловлення своїх думок, яке означає, що особа може вільно висловлювати думки у приватних бесідах і листуванні, на мітингах і зборах, через засоби масової інформації.

На особливу увагу заслуговує виборче право. Як суб'єктивне право особи (громадянина) воно поділяється на активне в пасивне виборче право. Активне виборче право – це встановлене законом право громадянина брати участь у виборах в органи державної влади насамперед шляхом голосування. Пасивне виборче право означає право балотуватись на відповідні посади, тобто право бути обраним.

Однією з важливих свобод є свобода союзів та асоціацій. Вона означає законодавче визнання за всіма громадянами права на створення професійних союзів для захисту своїх

інтересів. Свобода асоціацій означає надання громадянам права на створення політичних партій та інших політичних організацій.

Особливу групу основних прав і свобод людини і громадянина утворюють права і свободи, які входять до блоку *економічних, соціальних і культурних прав і свобод*. У зарубіжній доктрині ці права і свободи завжди інтерпретувалися як такі, що мають особливий характер. Вважається, що ступінь і форми гарантованості соціальних і економічних прав з боку держави знаходиться в залежності від стану економіки, тобто «соціальної дієздатності» держави. З цієї причини конституційно-правовий режим їх регулювання, відповідно до цієї доктрини, повинен бути оптимально гнучким і відлитою у систему загальних настанов на соціальну захищеність.

Економічні, соціальні та культурні права і свободи – це ті, які покликані гарантувати людині можливість задовольняти свої життєві потреби, отримати від держави захисту своєї економічної свободи, соціальних пільг, а також вільного доступу до культурних цінностей, свободи творчості та наукових досліджень. Зауважимо, що в наші час у переважній більшості країн розуміння цього блоку прав і свобод базується на концепції соціальної держави, сутністю якої є принципи відповідальності останньої за забезпечення прожиткового мінімуму.

Найважливішим із цієї категорії прав і свобод, безумовно, є право на володіння і розпорядження приватною власністю. Це фундаментальне право забезпечене усіма засобами юридичного захисту від зазіхань як з боку окремих осіб, так і органів державної влади.

Право на працю і пов'язані з ним права та свободи громадян у конституціях зарубіжних країн неоднаково визначається. Так, в Конституції Італії право на працю закріплено у вигляді такої формули: «Італія – демократична республіка, побудована на праці» (ч. 1 ст. 1).

Із правом на працю в демократичних державах пов'язане право на страйк, яке в конституціях згадується тільки як один із засобів захисту трудових інтересів громадян. Більш докладно це питання регламентується у поточному законодавстві (Великобританія, США, Франція та ін.). Натомість у конституціях постсоціалістичних держав право на страйк зустрічається досить часто (ст. 38 Конституції Македонії, ст. 40 Конституції Румунії та ін.).

Право на охорону здоров'я включає ряд прав і гарантій і по-різному закріплюється в конституціях. Говорячи про існуючу практику закріплення цього права у законодавстві, необхідно виходити з того, що в різних країнах є свої особливості. Наприклад, право на охорону здоров'я реально залежить від системи медичної допомоги у державі (є ліберальна медицина в США, страхова медицина у більшості країн, державна медицина у Великобританії тощо).

Право на освіту і тісно пов'язана з ним академічна свобода є одним з найбільш суттєвих прав людини, які зумовлюють не тільки соціальне просування людини, але і його суспільний статус. Практично в усіх країнах освіта відноситься до числа пріоритетних сфер укладення державних коштів. Вільний доступ до культурних цінностей належить до свобод т.зв. третього покоління і природно стало закріплюватися в конституціях порівняно нещодавно. До того ж розробники конституцій це право пов'язують із академічною свободою і правом на захист інтелектуальної власності.

Права і свободи людини – це явище юридичне. Вони не можуть бути забезпечені в ізоляції від усієї системи правового регулювання. Юридичні гарантії безпосередньо створюють умови і засоби для реалізації, захисту прав особистості.

Юридичні гарантії поділяються на нормативні та інституційні. Права і свободи нормативно забезпечені за використанням, якщо в країні розвинена система юридичного регулювання, що підтримує принципи особистої свободи. Ця система сама по собі є нормативною гарантією, якщо вона логічна, погоджувальна, доступна і володіє іншою подібною рисою.

До нормативних гарантій слід віднести також встановлені законом або фактично сформовані правила. Однією з таких гарантій є презумпція невинуватості. Презумпція невинуватості забезпечує цілий комплекс прав особистості: право на життя, свободу, власність, справедливе правосуддя і інші. Вона хоча б зовні захищає людину від держави і суспільства, які не відмовилися б переслідувати осіб, у винності яких вони переконані, хоча і не є достатніми і законно отриманими доказами.

Ознайомлення з державно-правовою практикою зарубіжних країн свідчить, що свавілля та порушення прав людини обмежують також:

- правило Habeas corpus: будь-яка затримана особа має право вимагати, щоб вона постала перед судом. У разі відсутності доказів, які підтверджують обґрунтованість затримання, посадові особи зобов'язані негайно звільнити затриманого за наказом суду;
- правило Mandamus (букв. з латині – «ми наказуємо») застосовується в англосаксонському праві: особа може звернутися до суду за захистом права, порушеного третіми особами, чиновниками, органами влади, нижчестоячими судами. У відповідь на таке звернення суд виносить наказ (mandamus), яким ухвалює відновити порушене право;
- правило Міранди (сформульоване Верховним судом США у справі «Міранда проти Арізони»): особа має право утримуватися від самозвинувачення і суд не може використати його свідчення, отримані під час перебування під вартою без дотримання належної процедури.

До інституційних гарантій відносяться установи, які здійснюють контроль за дотриманням прав неповнолітніх, підопічних осіб, ув'язнених. Можна назвати і міжнародні та регіональні правозахисні організації (Комітет з прав людини ООН, Європейська Комісія з прав людини і Європейський суд з прав людини).

Громадянство є засобом інституціоналізації принципів взаємовідносин держави і особи. Стан громадянства створює взаємні права і обов'язки, Держава поширює свою владу на громадянина як на своїй території, так і поза її межами, і може вимагати від нього виконання певних дій. Водночас громадянин може претендувати на захист своїх законних інтересів з боку держави або на їх захист від протизаконних дій самих державних органів. Тільки на основі громадянства особа наділяється всією повнотою конституційних прав і свобод. Зокрема, стан громадянства визначає обсяг її правоздатності у сфері відносин владарювання. Характерними рисами громадянства є фактичний і правовий характер зв'язку між державою і особою; взаємність їх прав та обов'язків, стійкість громадянства, яка проявляється в його безперервності у часі і просторі; поширення на громадянина сувереної влади держави як всередині країни, так і за її межами.

Загальне визначення поняття громадянства повинно відбивати правові особливості, властиві громадянству держави будь-якого типу, привести до загального юридичного знаменника громадянство держав, відмінних по своїй сутності, і за формою.

Громадянство – *це двосторонній правовий зв'язок*, що складається з взаємних прав і обов'язків особи і держави, встановлених законодавством відповідної держави. Ці права і обов'язки становлять зміст громадянства будь-якої держави. Зміст громадянства як правового явища охоплює права і обов'язки держави і особи по відношенню один одного і відносяться до сфери внутрішньодержавного права.

Особливою якістю, що характеризує правовий зв'язок між особою і державою, є його стійкість. *Стійкість громадянства* – його найважливіша ознака, його юридичний критерій. Громадянство є стійким в силу того, що права і обов'язки, що становлять його зміст, також стійкі. Однак права й обов'язки, що входять у зміст громадянства, у свою чергу, стійкі саме тому, що входять у його зміст. Стійкість громадянства залежить від стійкості прав і обов'язків, що входять у його зміст. Стійкість громадянства в часі проявляється в його безперервності. Історія права знає випадки, коли громадянство визнавалося нерозривним, незмінним зв'язком. Однак сьогодні нерозривність не характерна для громадянства. Безперервність громадянства означає збереження громадянства з моменту його придбання відповідно до умов, визначених законодавством конкретної держави, аж до його втрати також відповідно до умов, встановленими законодавством даної держави.

Крім правової стійкості, громадянство володіє ще однією ознакою. Воно засновано *на фактичному зв'язку особи з державою*, яка на власний розсуд встановлює умови набуття і втрати свого громадянства. Умови ці різноманітні і відрізняються в різних державах. Однак у їхній основі лежить загальна ознака: всі вони виходять із необхідності фактичного зв'язку громадян з відповідною державою.

Самостійну групу пов'язаних із громадянством відносин, регульованих нормами права, становлять відносини із приводу набуття громадянства. Однак під таку характеристику навряд чи підпадають відносини, у яких відсутнє спеціально виражене волевиявлення особи про набуття громадянства. До їхнього числа відносяться всі відносини, пов'язані із набуттям громадянства за народженням. У результаті за цією ознакою всі відносини по набуттю

громадянства (а відповідно і регулюючі їх правові норми) можна поділити на відносини із приводу набуття громадянства: а) за народженням (походженням); б) прийомом до нього (укоріненням, натуралізацією); в) відновленням у громадянстві.

Набуття громадянства *за народженням* (походженням) регулюється законодавством залежно від громадянства батьків (так зване «право крові») і залежно від місця народження (так зване «право ґрунту») або за допомогою комбінації цих двох принципів. «Право крові» (*jus sanguinis*) означає, що особа, народжена від громадян даної держави, набуває її громадянство незалежно від місця народження. Таким чином, «право крові» означає державну приналежність батьків, а не їхню національність. «Право ґрунту» (*jus soli*) означає, що особа, яка народилася на території відповідної держави, надобуває її громадянство незалежно від громадянства своїх батьків.

Як відомо, *натуралізація* – це прийом до громадянства іноземного громадянина за його бажанням. У світовій практиці – це тривалий процес, як би поступове входження в громадянство. Для цього, як правило, потрібен певний строк проживання в країні, володіння державною мовою, наявність законного джерела існування.

Поновлення в громадянстві можливо для осіб, які перебували в громадянстві даної держави, але потім через якісь причини втратили його. Законодавчій практиці відомі численні випадки відновлення в громадянстві осіб, що раніше втратили його у зв'язку з подіями, що носять як внутрішній, так і міжнародний характер. Крім слова «поновлення» іноді застосовується термін «*реінтеграція*» – воз'єднання зі своєю попередньою державою.

Існує такий спосіб набуття громадянства як *репатріація*. Репатріація застосовується у досить своєрідних випадках, коли громадянство втрачали великі маси населення в силу важливих історичних причин.

Набуття громадянства можливо також по підставах, передбачених міжнародними договорами. Однією з таких підстав є *оптація*, тобто вибір громадянства при зміні державного кордону держави. Іноді застосовується термін «трансферт».

Бувають додаткові варіанти набуття громадянства, які іноді згадуються як самостійні, але по суті вони є різновидами натуралізації, або способами, що полегшують її. Наприклад, громадянство може бути набуто шляхом укладення шлюбу. Ще одним різкішим способом набуття громадянства є так зване дароване громадянство. Дароване (октройоване) громадянство надається за особливі заслуги в особливому порядку.

Для характеристики інституту громадянства важливими є питання припинення громадянства, а саме: вихід із громадянства, власне втрата громадянства і позбавлення громадянства.

Під *виходом* з громадянства розуміється його припинення по волевиявленню громадянина або його представника (для неповнолітніх і недієздатних осіб). Однак відмова від громадянства не є вольовою дією одностороннього характеру. Інший обов'язковий елемент відносин, пов'язаних з відмовою від громадянства, – одержання на це дозволу держави. Вихід із громадянства здійснюється у вільному або дозвільному порядку. У більшості країн прийнята дозвільна процедура виходу з громадянства. Заяву про вихід розглядають компетентні органи. Вони враховують юридичні й фактичні обставини, що склалися у зв'язку з цією заявою, і за певних умов можуть відмовити. Проте в жодній з розвинутих країн можливість виходу з громадянства не заперечується.

У ряді випадків держава може відмовити в проханні про вихід з громадянства або відстрочити її задоволення. Законодавством окремих країн передбачено власне *втрату* громадянства, тобто автоматичну втрату громадянства за певних умов. Найчастіше умовою такої втрати громадянства є натуралізація в іншій державі. Звичайно, в країнах, де встановлений дозвільний порядок виходу з громадянства, не припускається його автоматична втрата. У країнах, де визнаний принцип вільного виходу з громадянства, автоматична втрата його є звичайною процедурою. Підстави для втрати громадянства залежать від специфіки конкретної держави. В багатьох країнах вона відбувається автоматично в зв'язку з добровільним набуттям іноземного громадянства, поступленням на цивільну або військову службу іншої держави.

Однією з форм припинення громадянства є його *позбавлення*. Позбавлення громадянства, набутого в порядку філіації, називається денационалізацією, а позбавлення натуралізованого громадянства – денатуралізацією. Денатуралізація є досить звичайною процедурою. Вона нерідко пов'язана з різного роду протиправними діями, зокрема з набуттям особою громадянства з порушенням закону. Відносно ординарний характер денатуралізації зумовлений тим, що в зарубіжній політико-правовій теорії поширена концепція, за якою юридичний зв'язок між державою і натуралізованим громадянином вужчий за обсягом встановлених прав і обов'язків і менш стійкий, ніж зв'язок між державою та її природженим громадянином.

Що ж стосується денационалізації, то її можливість пов'язується з державним суверенітетом. Тим самим має місце сполучення кримінально-правової і конституційно-правової відповідальності. Проте законодавство переважної більшості країн не припускає денационалізацію, пов'язуючи це з тим, що громадянство за народженням є одним з невідчужуваних, природних прав людини.

Приїом до громадянства – найбільш детально регламентований спосіб набуття громадянства. Про це свідчить велик кількість норм, що регулюють умови і порядок набуття громадянства іноземними громадянами і особами без громадянства. Для приїому до громадянства встановлені вимоги віку, дієздатності, постійного проживання на території держави і відмова від громадянства інших держав.

Серед цих умов найбільш скрутним для іноземних громадян і осіб без громадянства є тривалий строк проживання. Більшість країн ставлять більше додаткових умов: 1) визнання і виконання законів держави; 2) володіння державною мовою; 3) наявність законного джерела існування на території держави; 4) принесення Клятви вірності державі.

Треба сказати, що натуралізуватись, тобто стати громадянином якоїсь країни, особливо високорозвинутої, дуже важко. Ці складнощі створюються свідомо, щоб захистити свою країну від небажаних елементів.

Законодавство та адміністративна практика визначають також інші умови, що обмежують можливість натуралізації. Серед них слід назвати наявність певного рівня матеріального добробуту, кваліфікації та професійної підготовки, повагу до закону, відсутність заборгованості щодо податків, сімейний стан.

Поряд з додатковими умовами, що перешкоджають одержанню громадянства всіма бажаними, існують положення, що полегшують прийом до громадянства.

По-перше, в деяких країнах може бути *скорочено термін укорінення*. Також порядок натуралізації може бути спрощений. У науці конституційного права спрощений порядок натуралізації носить назву *ресстрація*. Спрощеним є порядок реінтеграції, тобто поновлення в громадянстві, про що мова піде пізніше. У деяких країнах спрощена процедура натуралізації встановлена для осіб корінної національності (Болгарія, Греція, Ізраїль, ФРН та ін.).

Обставини, що служать підставами припинення громадянства, визначаються внутрішнім законодавством кожної держави, а в деякій частині – і міжнародними договорами.

Проте в законодавстві зарубіжних держав питання припинення громадянства регулюються досить типово, що дозволяє виділити декілька форм припинення громадянства. Кожній формі відповідають обставини, з якими законодавством зв'язується припинення стійкого правового зв'язку особи і держави, а також процедура вирішення цих питань. Зарубіжному законодавству відомі такі підстави припинення громадянства: вихід із громадянства, власне втрата громадянства і позбавлення громадянства.

Під *виходом з громадянства* розуміється його припинення за волевиявленням громадянина або його представника (для неповнолітніх і недездатних осіб). Однак відмова від громадянства не є вольовою дією одностороннього характеру. Інший обов'язковий елемент відносин, пов'язаних з відмовою від громадянства, – одержання на це дозволу держави.

Вихід із громадянства здійснюється у вільному або дозвільному порядку. У більшості країн прийнята дозвільна процедура виходу з громадянства. Заяву про вихід розглядають компетентні органи. Вони враховують юридичні й фактичні обставини, що склалися у зв'язку з цією заявою і за певних умов можуть відмовити. Проте в жодній з розвинутих країн можливість виходу з громадянства не заперечується.

Під припиненням громадянства з ініціативи держави розуміється втрата громадянства незалежно від волі громадянина або всупереч його волі.

Законодавством окремих країн передбачено власне *втрату* громадянства, тобто автоматичну втрату громадянства за певних умов. Найчастіше умовою такої втрати громадянства є натуралізація в іншій державі. Звичайно, в країнах, де встановлений дозвільний порядок виходу з громадянства, не припускається його автоматична втрата. У країнах, де визнаний принцип вільного виходу з громадянства, автоматична втрата його є звичайною процедурою.

Підстави для втрати громадянства залежать від специфіки конкретної держави. У багатьох країнах вона відбувається автоматично в зв'язку з добровільним набуттям іноземного громадянства, вступом на цивільну або військову службу іншої держави.

Однією з форм припинення громадянства є його *позбавлення*. Позбавлення громадянства, набутого в порядку філіації, називається денационалізацією, а позбавлення натуралізованого громадянства – денатуралізацією. Денатуралізація є досить звичайною процедурою. Вона нерідко пов'язана з різного роду протиправними діями, зокрема з набуттям особою громадянства з порушенням закону. Відносно ординарний характер денатуралізації зумовлений тим, що в зарубіжній політико-правовій теорії поширена концепція, за якою юридичний зв'язок між державою і натуралізованим громадянином вужчий за обсягом встановлених прав і обов'язків і менш стійкий, ніж зв'язок між державою та її природженим громадянином. Що ж стосується денационалізації, то її можливість пов'язується з державним суверенітетом.

Семінарське заняття 2

Тема 4: Конституційно-правові засади функціонування інституту політичних партій в зарубіжних країнах

Питання для усного опитування та дискусії

- 3.1. Політичні партії: поняття та основні види.
- 3.2. Види партійних систем за рубежем.
- 3.3. Фінансування діяльності політичних партій.
- 3.4. Організаційно-правові аспекти діяльності політичних партій в зарубіжних країнах.
- 3.5. Юридична інституціоналізація політичних партій.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: політична партія, партійна система, членські внески, приватні пожертвування, державне фінансування політичних партій, кокус, організаційно оформлені політичні партії, організаційно неформлені політичні партії.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

Політичні партії як одне з важливих досягнень цивілізації є суттєвим, іноді вирішальним елементом політичної системи. Вони відображають інтереси, потреби і мету певних соціальних груп, виступають посередниками між громадянами і політичною системою та виконують роль політичного інструменту у формуванні й використанні державно-політичної влади. Аналіз сучасного законодавства низки країн дозволяє виділити три *основні кваліфікаційні ознаки*, що притаманні політичній партії як правовому інституту. За відсутності хоча б однієї з них громадське об'єднання втрачає юридичний статус партії.

1. Політична партія – це громадське об'єднання, головною метою якого у політичному процесі є завоювання і здійснення (чи участь у здійсненні) державної влади в рамках і на основі Конституції та чинного законодавства. Це головна кваліфікаційна ознака політичної партії, що виражає її сутність і відрізняє її від інших видів громадських об'єднань неполітичного характеру (різного роду спілок, асоціацій, фондів).

2. Політична партія – це організація, що об'єднує індивідів на основі спільності політичних поглядів, визнання певної системи цінностей, які знаходять своє втілення у програмі, що намічає основні напрямки політ ики держави.

У статутах та інших документах різних громадських об'єднань можуть міститися положення, що стосуються питань соціально–економічного та духовного життя суспільства, але в них відображені передусім приватні, групові інтереси.

Наявність політичної програми є однією з основних ознак політичної партії, що відображає погляди останньої на влаштування суспільства і держави і відрізняє її від інших громадських об'єднань. Вона міститься у визначеннях законодавчих актів низки країн, особливо країн, що розвиваються (Анголи, Бразилії, Єгипту).

3. Політична партія – це об'єднання, що діє на постійній основі, має формалізовану організаційну структуру. Ця ознака включається законодавством низки країн у визначення політичної партії. Політичною партією визнається об'єднання, що має певну організаційну структуру, яка базується на формальному членстві.

Наведене положення відрізняє політичні партії від тимчасових громадських об'єднань, які також можуть брати участь у політичному житті. До них належать об'єднання виборців, що створюються на період виборів і припиняють своє існування після їх закінчення. Іншими словами, відсутня нормалізована стійка організаційна структура.

Інституціоналізація політичних партій виявляється у створенні розгорнутої правової основи їхньої організації і діяльності. Поняття інституціоналізації охоплює регламентацію порядку утворення партій, фіксацію в законодавстві загальних вимог щодо формування програмних і організаційних документів, внутрішньої структури і членства, фінансування діяльності та регулювання деяких інших питань.

Під *інституціалізацією політичних партій* розуміють процес перетворення політичних партій зі звичайної асоціації громадян у повноцінний конституційно-правовий інститут. У цьому випадку інституціалізація асоціюється не тільки з процесом правового оформлення діяльності політичних партій, але і з його наслідком, адже перетворення політичної партії із асоціації громадян у конституційно-правовий інститут відбулося тільки після того, як був визначений статус і порядок діяльності політичних партій.

У правовій літературі була висловлена точка зору, згідно з якою правова інституціоналізація політичних партій проявляється у двох формах – *конституціоналізації і законодавчої інституціоналізації*.

Як засвідчує аналіз законодавства зарубіжних країн, у практиці багатьох з них накопичено значний досвід правового регулювання засад організації та діяльності партій. Важливими, з нашого погляду, є три моменти: 1) місце та роль політичних партій у суспільстві та державі, що передбачає правове розв'язання багатьох проблем; 2) порядок створення, призупинення діяльності та розпуску партій; 3) проблема фінансування політичних партій.

Масштаб *конституціоналізації політичних партій*, а, отже, і сфера урегульованих основним законом відповідних суспільних відносин, досить неоднакові в різних країнах.

Зміст конституційного регулювання охоплює такі питання:

– закріплюється принцип політичного плюралізму, що є особливо характерним для конституцій держав, які розвиваються, і постсоціалістичних держав;

– визначається загальне призначення політичних партій, іноді їх завдання і функції, форми участі у виборчому процесі;

– закріплюються основні права й обов'язки політичних партій, а у зв'язку з цим визначаються види партій, утворення і діяльність яких забороняються на підставі їхньої природи, мети і методів діяльності, ідеології;

– передбачаються форми державного контролю за діяльністю політичних партій;

– регламентуються деякі питання організаційної побудови політичних партій.

Законодавча інституціоналізація зазвичай включає правове регулювання таких елементів статусу політичних партій: 1) поняття політичної партії, визначення місця і ролі партій у політичній системі й державному механізмі; 2) умов і порядку створення і припинення політичних партій; 3) вимог до ідеології і програмних положень партій; 4) вимог до їх організаційної будови і порядку діяльності; 5) фінансово-економічної бази партій; 6) взаємин з

публічною владою, раніше всієї участі у виборах і в діяльності законодавчих органах держави і місцевого самоврядування.

За критерієм пріоритетності джерел фінансування політичних партій виділяють три основні моделі *фінансування політичних партій*:

– європейсько-континентальна модель – перевага державного фінансування, що гарантується законодавством;

– англо-саксонська модель – правове регулювання переважно недержавного фінансування;

– змішана модель – поєднання державного та приватного фінансування.

Хоча цей поділ є досить умовним, однак така класифікація враховує основні пріоритети фінансування діяльності політичних партій. Ці моделі сформувалися історично під впливом різноманітних чинників – форми правління, правової системи, рівня економічного розвитку держави, геополітичної ситуації, правової культури та інших.

Аналізуючи *організаційні форми контролю* за фінансовою діяльністю політичних партій, можна виділити три основні види державних органів, які здійснюють такий контроль.

Перший – це державні органи зі спеціальною компетенцією.

Другий вид – це державні органи загального фінансового контролю.

Третій вид контрольних органів – виборчі комісії, на які в низці країн покладаються повноваження контролювати всю фінансову діяльність політичних партій.

Партійна система – результат динаміки політичного процесу. Вона створюється самим життям. Її специфіка складається під впливом багатьох факторів: конкретного співвідношення політичних сил, історичних традицій і обставин, особливостей національного складу населення, впливу релігії тощо.

Характер партійної системи визначається можливістю і ступенем реальної участі легально існуючих політичних партій у формуванні державних органів, перш за все уряду, а також можливістю впливу цих партій на вироблення і здійснення внутрішньо– і зовнішньополітичного курсу держави. Причому важлива не кількість політичних партій взагалі, а кількість і політична орієнтація тих партій, які реально беруть участь у здійсненні названих функцій. З цієї точки зору розрізняють такі основні різновиди партійних систем: багатопартійні, двопартійні й однопартійні.

У цілому ж можна розрізняти такі різновиди багатопартійних систем.

Багатопартійні системи без домінуючої партії. Це класичний варіант багатопартійності, при якому в боротьбі за владу беруть участь більш-менш рівні за силами супротивники. У такому разі результат боротьби завжди важкопередбачуваний. Жодна з партій не має шансів домогтися більшості в парламенті і, отже, при формуванні уряду небажані союзи й угоди. Уряд завжди має коаліційний характер, формування його пов'язано зі значними труднощами і може затягуватися на невизначено довгий термін.

Багатопартійні системи з домінуючою партією. Своєрідність цього варіанта в тому, що одна з партій має явну перевагу перед усіма іншими. Займаючи лідируючі позиції, вона в змозі (самостійно або в союзі з молодшим слухняним партнером) контролювати парламентську більшість і відповідно формувати однопартійний уряд.

«Блокові» багатопартійні системи. Мало чим відрізняючись від класичних багатопартійних систем у звичайних умовах, «блокова» система, що склалася в 60 – 70-і роки, набуває більшої своєрідності в періоди проведення виборчих кампаній. Для неї показова різка поляризація політичних сил, що групуються в два блоки, що протистоять один одному. При цьому партії визначають свою передвиборну стратегію, виходячи з приналежності до одного з блоків. Партії та кандидати, які залишаються поза рамками блоків, майже не мають шансів на успіх. Функціонування подібної системи у своїх основних рисах нагадує функціонування двопартійної системи.

Системи фіксованої кількості партій. Система фіксованої законом кількості партій іноді зустрічається в країнах, що розвиваються і має, як правило, тимчасовий, перехідний характер. Вона складає заміник нормальної багатопартійності, створений з метою перешкодити виникненню небажаних для режиму політичних партій.

Специфіка *двопартійної системи* полягає у стійкому переважанні на політичній арені двох великих партій, які періодично змінюються в уряді: коли одна партія формує уряд, інша знаходиться в опозиції, і, навпаки, коли на чергових виборах перемагає опозиційна партія, то вона формує уряд, а партія, яка раніше перебувала при владі, переходить в опозицію.

Однопартійність означає, що в цій країні тільки одна політична партія отримує статус легальної, а значить – і право формувати уряд при юридичній забороні (але необов'язково фактичній відсутності) всіх інших партій.

Семінарське заняття 3

Тема 5: Форми безпосередньої демократії в зарубіжних країнах

Питання для усного опитування та дискусії

- 4.1. Поняття та джерела виборчого права.
- 4.2. Принципи виборчого права в зарубіжних країнах.
- 4.3. Особливості організації та проведення виборів за рубежем.
- 4.4. Поняття та загальна характеристика виборчих систем.
- 4.5. Мажоритарні виборчі системи.
- 4.6. Порядок проведення виборів за пропорційною виборчою системою.
- 4.7. Поняття та класифікація референдумів у зарубіжних країнах.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: безпосередня демократія, вибори, референдум, виборче право, принципи виборчого права, виборчі цензи, виборчий процес, виборчі системи, референдум, народна законодавча ініціатива, плебісцит.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

На даний час виборче право – один з не багатьох державно-правових інститутів, який закріплений і достатньо повно розроблений також в нормах міжнародного права. Не багато інших інститутів конституційного права мають таке ж чітке і не двояке регулювання в загальноприйнятих міжнародних актах.

Поняття «виборче право» має, як мінімум, два значення. Перше, основне, значення – це сукупність норм, що регулюють порядок обрання представницьких органів і посадових осіб в державі. Таке визначення зазвичай називається виборчим правом в об'єктивному розумінні. Ще виборче право розуміють у суб'єктивному значенні – це право громадян брати участь в утворенні представницьких органів – тобто обирати ці органи і бути обраними. Тому виборче право визначається і як суб'єктивне право особи, причому у двох значеннях: *активне виборче право* (право обирати) і *пасивне виборче право* (право бути обраним).

У кожній країні інститут виборів регулюється численними правовими актами. Виділяються *писані норми*, до яких відносяться конституція, міжнародні договори, закони і акти, що мають силу закону, регламентарні акти (палат парламентів) і статuti політичних партій, а також *неписані норми*, які включають загальні принципи права, звичаї та тлумачення норм про вибори.

До числа основоположних принципів виборчого права відносять: 1) принцип загальності виборчого права; 2) принцип вільної участі у виборах; 3) принцип рівного виборчого права; 4) принцип таємного голосування.

При дотриманні цих умов вибори вважаються демократичними. Тому практично всі сучасні зарубіжні конституції закріплюють ці принципи проведення виборів. *Принцип загального виборчого права* означає, що виборчі права визнаються за всіма дорослими, психічно здоровими громадянами.

Принцип вільних виборів має декілька аспектів. Перший аспект стосується принципу вільних виборів, відповідно до якого виборець сам вирішує: чи брати йому участь у виборчому процесі і якщо так, то в якій мірі. Звідси випливає, що при визначенні результатів виборів не треба брати до уваги, який відсоток виборців проголосував: якщо хоч один проголосував, то

вибори відбулися. Таке трактування даного принципу характерне у багатьох країнах із англосаксонською системою права. Цей принцип поєднується із добровільною реєстрацією виборців.

Важливим принципом виборчого права, закріпленим у конституціях більшості країн, є *принцип рівності*, тобто «формальної рівності». Це означає, що: по-перше, кожному виборцю надається рівна кількість голосів (один виборець – один голос; по-друге, в країні існує єдиний виборчий корпус, тобто виборці не розділені на соціальні чи інші групи з різким представництвом (у КНР, наприклад, міське і сільське населення представлено в парламенті неоднаково); по-третє, депутат обирається від рівної кількості жителів або виборців, а в багатомандатних округах повинна дотримуватися пропорція мандатів і виборців на основі однієї і тієї ж квоти; по-четверте, закон висуває однакові вимоги до порядку висування кандидатів, проведення ними передвиборної агітації та визначення результатів виборів.

Принцип прямих виборів сьогодні безспірний у більшості демократичних держав при виборах нижніх палат парламентів і президентів і практично повсюдно – при виборах органів місцевого самоврядування. Це означає, що між виборцем і кандидатом на виборну посаду немає ніяких проміжних інститутів, які б опосередковували волевиявлення виборця.

Принцип таємного голосування передбачає виключення контролю за волевиявленням виборців, створення умов для свободи вибору. Таємне голосування відоме практично всім країнам. Але введено воно лише в останній третині 19 століття, у всякому випадку в Західній Європі. Таємниця голосування в демократичній державі на сьогодні існує як давній правовий звичай, закріплений у законі.

Для позначення заходів, пов'язаних із організацією та проведенням виборів, у законодавстві різних країн використовується поняття «виборчий процес». У навчальній літературі під поняттям виборчий процес розуміють: 1) певну діяльність щодо організації та проведення виборів; 2) систему правових норм, які цю діяльність регулюють. Отже, *виборчий процес* – це врегульована законом діяльність органів державної влади, організацій, груп та індивідів щодо підготовки та проведення виборів до державних і самоврядних органів.

Будучи нормативно врегульованою, ця діяльність упорядкована і характеризується досить жорсткими часовими рамками і набором певних дій, розташованих у встановленій послідовності. Можна встановити такі стадії: 1) призначення виборів; 2) встановлення виборчих округів; 3) формування виборчих дільниць; 4) утворення виборчих органів; 5) реєстрація виборців; 6) висування та реєстрація кандидатів; 7) агітаційна кампанія; 8) голосування; 9) підрахунок голосів і встановлення підсумків голосування; 10) можливий другий тур голосування і / або нові вибори; 11) остаточне визначення та опублікування результатів виборів.

Виборча система у широкому розумінні – це весь організм формування виборних органів державної влади і органів місцевого самоврядування, включаючи організацію і проведення виборів, а також визначення їх результатів і відповідний розподіл депутатських мандатів. Виборча система у вузькому розумінні – це певний спосіб підведення підсумків голосування і розподілу на цій основі депутатських мандатів. Саме у зв'язку з цим виборчі системи різних країн поділяються на три різновиди – мажоритарну, пропорційну і змішану. *Мажоритарна виборча система* означає, що у відповідності з принципом більшості обраним вважається лише той кандидат (в одномандатному виборчому окрузі) або ряд кандидатів (в багатомандатному виборчому окрузі), які представляли виборчий список, що одержав більшість голосів в даному окрузі. В рамках мажоритарного типу виборчої системи розрізняють такі його три різновиди, як мажоритарні виборчі системи відносної, абсолютної і кваліфікованої більшості. *Пропорційна виборча система* передбачає, що у відповідності з принципом пропорційності депутатські мандати розподіляються відповідно до кількості голосів, поданих на виборах за список кандидатів даної партії або блоку партій. При *змішаній виборчій системі* частина депутатів обирається за пропорційною системою, а інша частина – за мажоритарною. З точки зору елементарного розуміння, виборча система є способом розподілу голосів на загальних виборах між політичними партіями і окремими кандидатами. Основною «змінною» є виборча формула (наприклад, пропорційна або мажоритарна система; математична формула, що використовується для розподілу мандатів) та величина (магнітуда) виборчих округів (не за

кількістю виборців, що проживають на території округу, а за кількістю депутатів, що обираються від округу).

Референдум як засіб безпосередньої демократії застосовувався ще в Римській імперії – зібрання плебеїв приймали рішення, які були обов'язковими для цієї суспільної групи. Проте перший відомий «справжній» референдум був проведений в кантоні Бери (Швейцарія) в 1449 р.: на всенародне обговорення було винесено питання фінансів. Така форма проведення публічного опитування дістала назву «референдум» (лат. – «те, що має бути доведено до відома»). Досить значне поширення референдуму відбулося в ХХ ст. Як інститут конституційного права, конституційно-правовий інститут референдуму – це сукупність юридичних норм, які регулюють місце цього інституту в системі форм безпосередньої демократії, порядок його організації та проведення, а також правові наслідки реалізації його положень. В науковій літературі референдум трактується як інститут, що забезпечує безпосередній вибір відповідного рішення, яке є предметом голосування. Референдуму притаманні такі характеристики: безпосередня участь громадян у представленні власної позиції, право лише на один голос кожного виборця та визнання волі більшості за основу в процесі прийняття правових актів. Загальними умовами проведення референдумів є чітка фіксація проблематики з якої вони проводяться. Право участі у референдумах мають громадяни країни, які володіють виборчим правом.

Що ж стосується видів референдумів, то у вітчизняній та зарубіжній юридичній науці не існує єдності поглядів щодо системи критеріїв класифікації референдумів. Більшість конституціоналістів класифікує їх за декількома основними критеріями: змістом предмету, обов'язковістю/необов'язковістю проведення, часом проведення, правовими наслідками, змістом рішень, колом суб'єктів, суб'єктами ініціювання.

Семінарське заняття 4 **Тема 6: Зарубіжний парламентаризм**

Питання для усного опитування та дискусії

- 4.1. Поняття та історія розвитку інституту парламентаризму в зарубіжних країнах.
- 4.2. Класифікація зарубіжних парламентів.
- 4.3. Внутрішня структура палат парламентів.
- 4.4. Комісії (комітети) як елемент структури парламентів.
- 4.5. Конституційно-правовий статус депутатів парламентів зарубіжних країн.
- 4.6. Види владної компетенції зарубіжних парламентів.
- 4.7. Законодавчий процес в парламентах зарубіжних країн.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: представницька демократія, законодавча влада, парламентаризм, парламент, парламентські комітети, парламентські фракції, спікер парламенту, повноваження парламенту, законодавчий процес, конституційно-правовий статус депутата парламенту.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

У світовій конституційній теорії і практиці під парламентом, за загальним правилом, розуміють однопалатну представницьку установу або нижню (народну) палату двопалатного загальнонаціонального представницького органу. Термін «парламент» має узагальнююче значення. Представницькі органи нерідко мають інші офіційні назви. Парламенти є загальнонаціональними колегіальними представницькими органами державної влади, які повністю або частково обираються народом (виборчим корпусом) і, на відміну від інших загальнонаціональних колегіальних представницьких органів – так званих установчих зборів (конституційних конвентів, асамблей), – діють на постійній основі.

Представницька природа парламентів не пов'язується лише з їх виборністю. У багатьох країнах шляхом загальних виборів заміщується пост глави держави – президента. Однак лише парламент звичайно претендує на роль своєрідного «дзеркала суспільства». З цим пов'язана

така притаманна всім без винятку парламентам риза, як колегіальність. Колегіальність парламентав визначає особливості порядку прийняття ними різного роду офіційних рішень.

Парламенти – це виборні і колегіальні органи держави, які функціонують в умовах демократичного правління і мають свої головні повноваження у сфері законотворчості. В унітарних державах парламенти формуються на загальнонаціональному рівні, у федераціях – також і на рівні їхніх суб'єктів. В останньому випадку повноваження законодавчих органів двох рівнів розмежовуються на засадах, визначених федеральною конституцією.

Внутрішня організація палат парламентав, незважаючи на певні відмінності, має чимало спільного, що дозволяє здійснити її загальний аналіз.

Парламентські фракції (групи, клуби) утворюються за принципом належності депутатів до тієї чи іншої політичної партії, репрезентованої у представницькому органі. Угрупування депутатів за іншими принципами звичайно забороняються, хоч існують країни, де, крім фракцій, у парламентах функціонують об'єднання депутатів на основі спільних професійних інтересів, регіональної належності тощо. Парламентські фракції звичайно формуються з членів однієї політичної партії, хоч у ряді розвинутих країн існує практика утворення спільних фракцій з представників кількох партій, що проводять єдину або близьку лінію в політиці. Фракції мають свою внутрішню організацію. Вони звичайно утворюють керівні органи. Для розв'язання питань поточної парламентської роботи фракції у своєму складі формують так звані робочі групи, які, зокрема, вивчають ті питання, що є предметом окремих законопроектів з порядку денного. Робочі групи мають тимчасовий характер і діють до розв'язання відповідних питань. Фракції орієнтуються на рекомендації робочих груп, до складу яких призначають найбільш компетентних депутатів.

Важливим елементом внутрішньої структури палат парламентав є їхні *керівні органи* – одноосібні або колегіальні. В Японії, в англійських і деяких інших країнах керівництво палатами здійснюється одноосібно їхніми головами. В однопалатних парламентах і в нижніх палатах голів обирають самі палати, іноді лише на час сесії. Проте реально вони завжди залишаються на своєму місці протягом усього періоду роботи парламенту даного скликання.

Невід'ємним компонентом внутрішньої побудови палат (парламенту) у будь-якій державі є їхні власні адміністративні служби, тобто допоміжний апарат. У державознавчій літературі під допоміжним апаратом розуміють організацію державних службовців, які надають наукову, правову, організаційну і технічну допомогу в роботі парламенту в цілому, його палатам, комітетам (комісіям) і парламентаріям.

Найважливішими робочими органами палат (парламентів) є їхні постійні комітети (комісії), які утворюються із числа депутатів і здійснюють законопроектну роботу, готують і попередньо розробляють питання, віднесені до їх відання. В якості одного з найважливіших структурних підрозділів палат (парламенту) комітети (комісії) були утворені наприкінці ХІХ ст. в парламенті Великобританії, а в 1902 р. вони з'явилися в парламентській практиці Франції.

Постійні комітети (комісії) мають, за загальним правилом, спеціалізований характер: кожний з них відає однією галуззю (наприклад, промисловість, транспорт, сільське господарство), відповідно їм і доручається попередній розгляд усіх проблем, які стосуються даної галузі. Другий основний різновид комітетів – це спеціальні комітети (Select Committees), що утворюються для розгляду окремих питань і подання доповідей палаті. Різновидом подібних робочих органів палат (парламентів) є система тимчасових комісій, які утворюються для розгляду будь-якого конкретного питання та припиняють існування після підведення підсумків своєї діяльності. Для цього різновиду комісій характерними особливостями є суворо обмежені повноваження і терміни дії. Звичайно, утворення тих чи інших видів тимчасових комісій передбачено законодавством більшості держав.

Для характеристики компетенції парламентав важливе значення має оцінка змісту *конституційно-правового статусу самих парламентаріїв*. Взаємовідносини між депутатом та виборцями можуть будуватися на принципах «імперативного мандата» та «вільного мандата», відповідно до яких встановлюється відповідний режим відповідальності депутат перед виборцями.

До умов, що забезпечують ефективність роботи депутатів і визначають їхній статус, слід насамперед віднести індемнітет та імунітет парламентаріїв.

Поняття *депутатського індемнітету* означає, що член парламенту не несе юридичної відповідальності за свої висловлювання і голосування під час виконання обов'язків у представницькому органі. В теорії і практиці англосовітських країн термін «індемнітет» замінений поняттям привілею свободи слова. Зміст конституційно-правового статусу парламентаріїв визначає також принцип *несумісності депутатського мандата і певних посад*. Згідно з цим принципом, депутат протягом усього строку своїх повноважень не може займати визначені законом посади, що повинно сприяти його незалежності під час роботи у представницькому органі. Цей принцип доповнює умови дискваліфікації на виборах кандидатів у депутати (принцип невиборності). На відміну від таких умов, несумісність мандата і певних посад стосується не кандидата, а вже обраного депутата, який мусить відмовитися від своєї попередньої посади аби посісти місце в парламенті.

Специфіка *компетенції парламенту* пов'язана з його природою, як вищого представницького органу, він сам вправі визначати свою компетенцію шляхом прийняття законів і конституцій. Сфери повноважень парламенту можна розділити на такі види: законодавча сфера, в тому числі щорічне прийняття закону про бюджет; формування вищих органів держави; здійснення зовнішньо-політичних функцій; контрольні повноваження.

Ці види можуть містити і підвиди та різними авторами виділяються різні групи повноважень, наприклад також виділяють організаційні, фінансові, квазісудові повноваження, повноваження в сфері правового статусу групи осіб.

Законодавчий процес – це строго формалізований, врегульований нормативними актами і звичаями порядок прийняття законів. Недотримання законодавчих процедур тягне за собою визнання закону неконституційним. Важливими учасниками законодавчого процесу є депутати та сам парламент.

Законодавчий процес складається із ряду стадій: здійснення права законодавчої ініціативи; обговорення законопроекту; прийняття закону; схвалення його другою палатою (якщо така існує); промульгація законів главою держави; опублікування закону; вступ закону в юридичну силу.

Деякі із цих стадії відсутні в абсолютних монархіях, а в деяких країнах їх кількість навпаки розширена за рахунок проміжних стадій.

Семінарське заняття 5

Тема 7: Уряд в зарубіжних країнах

Питання для усного опитування та дискусії

- 5.1. Уряд: поняття та місце в системі вищих органів влади.
- 5.2. Способи формування урядів за рубежем.
- 5.3. Структура та організація діяльності урядів в зарубіжних країнах.
- 5.4. Владна компетенція урядів за рубежем.
- 5.5. Форми урядової правотворчості.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: виконавча влада, уряд, структура уряду, формування уряду, контроль за діяльністю уряду, прем'єр-міністр, компетенція уряду, урядова правотворчість.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

Поняття та порядок формування урядів в зарубіжних країнах:

Поняття уряду є неоднозначним, так як в різних країнах він виконує неоднакові функції, є різним за способом формування та за місцем в системі органів державної влади. В одних країнах (більшості) уряд є органом, який очолює виконавчу владу, в інших країнах під цим поняттям розуміють весь державний механізм, який включає як виконавчу, так і законодавчу та судову владу.

Але, як правило, під *урядом* розуміють державний колегіальний орган, за допомогою якого здійснюється щоденне поточне керівництво внутрішньою і зовнішньою політикою, таким

чином це є орган універсальної компетенції, який здійснює виконавчу і розпорядчу владу в країні.

Порядок формування уряду залежить від форми правління в тій чи іншій державі. Розрізняють парламентський та позапарламентський спосіб формування уряду.

Позапарламентський спосіб формування уряду застосовується в основному в президентських республіках: глава держави також формує уряд відповідно до своїх бачень та переконань, але в формуванні уряду в таких державах часто бере участь і верхня палата.

Парламентський спосіб формування уряду застосовується здебільшого в парламентських монархіях і парламентських республіках і заснований на виборах у парламент.

Структура урядів за рубежем:

Внутрішня структура урядів різноманітна, проте виділяють дві основні системи – континентальну та англосаксонську.

Континентальна система характеризується тим, що до складу уряду входять усі глави центральних відомств із загальнонаціональною територіальною юрисдикцією. Міністри, глави департаментів, державні секретарі, очолювані прем'єр-міністром, складають єдиний колегіальний орган. При континентальній системі організації уряду поза його рамками не залишається яких-небудь вищих посадовців, що очолюють загальнодержавні виконавчі відомства.

За англосаксонською моделлю до складу уряду (кабінету) входять не всі політичні керівники міністерств і відомств, а лише ті, які очолюють найважливіші з них. Уряду як колегії всіх цих керівників тут просто не існує, а поняття уряду та кабінету за суттю збігаються. Тому відповідну модель називають «моделлю кабінету». Члени кабінету за своїми реальними повноваженнями у вирішенні питань урядової політики суттєво відрізняються від інших міністерств, котрі не мають такого статусу. Рішення ж самого кабінету, створеного в країнах із парламентарною та змішаною формами правління, є за своєю природою офіційними урядовими рішеннями, а за суттю – рішеннями вищого органу виконавчої влади.

Основною діючою особою уряду, формальним і неформальним центром є його глава. Найчастіше він зветься прем'єр-міністром, хоча прийняті й інші титули: голова, канцлер тощо. У президентських республіках систему органів виконавчої влади очолює президент, а посада прем'єр-міністра відсутня.

Істотним доповненням кожного уряду є допоміжний апарат, тобто різного роду комітети і комісії, які створювалися при уряді. У міру ускладнення державних функцій і розширення сфери їх дії допоміжний апарат росте і ускладнюється.

Уряд, як верхівка виконавчої влади, у більшості країн здійснює загальне управління справами держави, керує її внутрішньою та зовнішньою політикою. У більшості конституцій цих країн положення, що стосуються предметної компетенції уряду відсутні або сформульовані досить поверхово. Законодавець керується принципом поділу влади і вважає, що межі між законодавчою, виконавчою і судовою владами

Можна констатувати, що в більшості конституцій компетенція уряду окреслюється найзагальнішим чином. Це дає підстави вважати, що компетенція уряду, що здійснює поточне управління країною, охоплює будь-які питання державного життя, оскільки вони не віднесені до ведення інших державних органів. Конституція може визначати компетенцію уряду як такого, але може і виводити її з компетенції глави уряду.

Уряди наділені, як правило, широкою предметною та функціональною компетенцією, до якої можна віднести: управління державним апаратом; повноваження у сфері політичного керівництва; повноваження в галузі управління; підготовка, внесення і виконання бюджету; здійснення зовнішньої політики; керівництво державною політикою у сфері культури, освіти, науки й техніки, соціальних справ, охорони здоров'я.

Однією з традиційних функцій уряду вважається виконання законів, прийнятих парламентом. Однак уряди активно втручаються в діяльність органів законодавчої влади. Уряди мають достатні можливості спрямовувати і контролювати законодавчий процес. Водночас вони самі займаються правотворчістю. У континентальній Європі до актів делегованого законодавства віднесені лише ті, що мають силу закону. Саме ж парламентське делегування нерідко здійснюється на основі конституційних положень, хоча досить поширеною є фактична

передача законодавчих повноважень уряду.

Підставою для передання парламентських повноважень є закон. Це може бути спеціальний закон, хоча звичайним є встановлення відповідних застережень у поточному законодавстві. Загальний зміст принципів та умов делегування іноді міститься в самих конституціях.

Поширеним різновидом урядової правотворчості є різного роду нормативні акти, введені на основі і на виконання законів. Вважається, що ці акти приймаються за власними повноваженнями органів виконавчої влади, зокрема уряду, і є за своїм характером підзаконними актами. Відповідна практика відома як здійснення регламентарної влади, а подібні акти, незалежно від їхніх конкретних назв, визначаються як регламентарні акти, або регламенти.

Семінарське заняття 6

Тема 8: Конституційний статус глави держави за рубежом

Питання для усного опитування та дискусії

- 6.1. Поняття та юридична природа інституту глави держави у зарубіжних країнах.
- 6.2. Особливості правового статусу монарха.
- 6.3. Правове положення президента.
- 6.4. Види владних повноважень глав держав за рубежом.
- 6.5. Юридична природа актів глав держав за рубежом.
- 6.6. Конституційна відповідальність глав держав в зарубіжних країнах.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: глава держави, монарх, президент, повноваження глави держави, акти глави держави, конституційна відповідальність глав держав.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

Істотним важелем у механізмі державного управління суспільства зарубіжних країн є глава держави. Він начебто вивершує всю систему органів влади й управління, і юридично йому в цій системі належить першорядне місце. В юридичній літературі зарубіжних країн під *главою держави* прийнято розуміти конституційний орган і одночасно вищу посадову особу, яка посідає, як правило, юридично вище місце в ієрархії державних інститутів яке здійснює верховне представництво країн у внутрішньополітичному житті і у відносинах з іншими державами.

Роль, функції, повноваження, значення глави держави в різних конституціях, порівняно з іншими конституційними інститутами, найбільш різняться один від одного. При порівнянні різних текстів можна побачити, що в одних конституціях глава держави зазначається як символ нації, гарант дотримання конституції, підкреслюється його особлива роль. В інших нічого не говориться про роль і значення глави держави, а всього на всього лише в кількох пунктах перераховуються його права і повноваження.

При вивченні реальної практики сучасного світу можна прийти до висновку про те, що існує шість варіантів персоніфікації посади або функцій глави держави. Перший варіант – найбільш традиційний – це глава держави в особі монарха. Другий варіант – глава держави – президент. Третій варіант глави держави – колегіальний орган вибраний парламентом на певний термін. Четвертий варіант – глава держави за сумісництвом. П'ятий варіант – глава держави є генерал-губернатором (представник британського монарха в державах колишніх домініонах, які сьогодні носять назву членів Співтовариства) там де немає глави держави. Шостий варіант – найбільш нестандартний і такий, що знаходиться поза рамками нормального державного механізму. Це особовий або колегіальний глава держави, який отримав свою владу не законно – шляхом узурпації влади. Звичайно це військові, які очолили військовий переворот, це глави воєнних хунт, проголосивши себе главами держав, верховними начальниками і тому подібне. Як додатковий можна ще виділити сьомий варіант. Найбільш екзотичний, але цілком

легітимний. Мова йде про главу держави у вигляді племінного вождя, який за традицією, яка визначається народом та іншими державами, очолює державу. Отже формальні чи фактичні, легальні або не зовсім легальні, але глави держав – це особи які ототожнюються з державою представляючи її, які виконують ті функції, які крім них ніхто не повинен виконувати. В незалежності від варіантів персоніфікації посади або функції глави держави загальний зміст цього поняття є незмінним.

Світова конституційна доктрина, а нерідко і сучасне конституційне законодавство при характеристиці юридичного статусу монарха вказують на такі його особливості (характерні риси).

По-перше, монарх розглядається як суверен, верховний представник, а в ряді країн і як верховний носій державної влади.

По-друге, влада монарха юридично вважається непохідною від будь-якої іншої влади, органу або виборчого корпусу. Водночас проголошується недоторканність особи монарха.

По-третє, успадкування влади монарха представниками правлячої династії. Як правило, порядок престолоуспадкування визначається конституціями. Існує декілька систем престолонаслідування: салічна, кастильська, австрійська, мусульманська, родова. Престолоуспадкування передбачає особливий *обряд коронації*. Цей урочистий акт відбувається в головному соборі в присутності вищого духовенства, вищих посадових осіб держави, парламентаріїв та інших осіб, наближених до монарха.

Не менш важливе значення мають питання вакантності престолу, незалежно від її причин. Одним із таких юридичних наслідків може бути встановлення *регентства*, тобто тимчасового правління іншої особи або групи осіб (регентська рада) замість монарха. В основних законах монархічних країн, зокрема, регламентується порядок установаження регентства та його здійснення. Найчастіше регентство встановлюється за умов тимчасової недієздатності монарха та в деяких інших випадках. По-четверте, в конституціях деяких держав встановлюється вимога *належності монарха до офіційної церкви* (Великобританія, Данія, Норвегія, Нідерланди, Швеція). Цієї умови додержуються і в мусульманських країнах (Бахрейн, Йорданія, Катар, Кувейт, Марокко, Оман, Саудівська Аравія).

До особливостей конституційного статусу монарха треба віднести наявність у нього низки *спеціальних особливих прав, пільг і привілеїв*. Зокрема, монарх має право на *особливий титул*, право на *резиденцію та утримання королівського (імператорського) двору*, тобто штату осіб, які відають приватними справами монарха.

Говорячи про причини збереження монархів як форми правління і монарха як глави держави при цій формі організації влади, не можна не згадати такий фактор, як данина традиції, консерватизму в організації функціонування державної влади.

Роль і статус президента як глави держави у політичному житті тієї чи іншої країни визначається передусім відповідними конституційними нормами.

У багатьох джерелах конституційного права і в доктрині зазначається, що головною відмінністю статусу президента республіки від правового становища монарха є те, що *посада президента є виборною*. Президенти обираються на певний термін: три роки в Латвії, чотири роки у США, п'ять – у Бразилії, Намібії, шість – в Єгипті, сім – у Франції. Конституції по-різному визначають порядок заміщення поста президента, що став достроково вакантним. У США прямим конституційним «спадкоємцем» президента є віце – президент. У Мексиці і в деяких інших президентських республіках у таких випадках пост займає обраний парламентом тимчасовий президент. У парламентарних республіках передбачається тимчасове заміщення поста президента лише до нових виборів, які мають відбутися у найближчий, визначений конституцією, час.

Оскільки суворої одноманітності у спробах обрання глави держави залежно від форми правління немає, у даний час прийнято говорити про *два способи його обрання*: а) прямими виборами; б) не прямими виборами.

Умови для кандидата в президенти, тобто *формальні цензи (вік, проживання в країні протягом певного терміну, політичні і релігійні вимоги в окремих державах)*, можливість переобрання на наступний строк або його неможливість в основному є типовим для усіх держав. У будь-якому випадку це повинна бути особа із певним життєвим досвідом.

Конституції і виборче законодавство визначають і деякі інші цензи. Так, кандидат у президенти Литви повинен мешкати в країні протягом трьох останніх перед виборами років. Кандидат у президенти Греції повинен бути громадянином цієї країни і мати батька – грецького громадянина. При цьому відповідного громадянства він має набути не пізніше, ніж за ять років до свого балотування. Кандидат у президенти Болгарії зобов'язаний мешкати в країні протягом останніх п'яти років перед балотуванням. В Узбекистані відповідний строк вдвічі, а в Киргизстані – втричі більший. В Казахстані, Молдові і Росії вимога постійного проживання кандидата у президенти не пов'язується з датою проведення виборів. У США не може балотуватися на виборах президента особа, яка не є громадянином цієї держави за народженням і не проживала постійно на її території протягом 14 років.

Особливості конституційного статусу глави держави найбільш повно виявляються у характері та обсязі його повноважень.

Найбільш універсальними та характерними повноваженнями є *представницькі функції*. Представницькі функції здійснюються у відповідності з правилами яким нараховується багато століть. Глава держави, наприклад, головує на різних урочистих церемоніях, на святкуванні національних свят. Він звертається з привітанням та посланням до народу з приводу знаменних дат або важливих подій, виступає з офіційними зверненнями до парламенту, акредитує своїх дипломатичних представників в іноземних державах (підписує та видає спеціальні вірчі грамоти), приймає іноземних представників і вони вручають йому вірчі і відзивні грамоти. Іноземні послы рахуються акредитованими в державі перебування при главі держави (президента або монарха); здійснює офіційні візити, зустрічі з іншими главами держави, відвідує різні міжнародні форуми; володіє правом проводити переговори, підписувати міжнародні договори та угоди.

Другу групу повноважень можна зазначити в самому широкому плані як повноваження глави держави в *сфері державного управління*: глава держави, так чи інакше, приймає участь в призначенні уряду і в його відставці, тобто в формуванні виконавчої влади, право глави держави призначати інших посадових осіб, не обов'язково вищого рівня.

Наступна важлива група повноважень може бути зазначена як повноваження глави держави які пов'язані з *діяльністю парламенту і в законодавчій сфері*. Глава держави в ряді країн має право скликати парламент на чергові або позачергові сесії, має право відкривати чи закривати сесію, в деяких випадках має право розпуску палати або двох палат і призначати нові парламентські вибори та інше, право законодавчої ініціативи, право затвердження законів і їх підпису або, як найчастіше всього говорять, право промульгації законів.

Слід відмітити повноваження глави держави, які є практично у всіх глав держав – це право *видання різноманітних нормативних і ненормативних (які носять персональний характер) актів*. Ці акти можуть називатися декретами, прокламаціями, виконавчими наказами і тому подібне.

Важливу частину повноважень глави держави займає *військова сфера*. В більшості країн світу формально (юридично) глава держави проголошується верховним головнокомандувачем. Слід виділити таку групу повноважень, які стосуються глави держави як головнокомандувача – це право глави держави в *сфері питань війни та миру*. Це оголошення війни, укладання миру.

Важлива група повноважень належить главі держави в *сфері правосуддя або в судовій сфері*. Сюди відноситься – призначення на вищі судові посади, головування на різноманітних радах і консультативних органах, які вирішують питання із сфери здійснення правосуддя, право помилування і інколи – відстрочки виконання вироку, право пом'якшення покарання, заміни покарання і навіть зміни вироку.

Існує важлива група повноважень глави держави в *сфері особистого статусу*: нагородження орденами і медалями, присвоєння різноманітних звань, надання громадянства.

Главі держави в більшості випадків належать певні права і в *сфері державної безпеки* – координація питань які пов'язані з розвідкою, контррозвідкою, боротьбою з підривними проявами і т. д.

В ряді країн законодавство передбачаю главі держави право введення чи призначення надзвичайного стану. Таким чином, можна виділити групу повноважень які можна назвати

повноваженнями в сфері надзвичайних ситуацій або надзвичайними повноваженнями глави держави.

Слід назвати ще одну специфічну групу повноважень – у сфері визначення економічного курсу країни, в сфері вибору економічних пріоритетів. Це дуже важливі повноваження особливо для сучасного світу.

У конституційному праві зарубіжних країн чільне місце посідають питання пов'язані з регулюванням інституту відповідальності президента. При цьому у більшості держав виходять з «класичної» доктрини, згідно з якою глава держави не несе політичної (парламентської) відповідальності. Президент республіки несе, однак, судову відповідальність, підстави і межі якої встановлюються конституцією або спеціальним законом. Особлива процедура притягнення до судової відповідальності глави держави та інших вищих посадових осіб отримала назву «імпічмент». Звичайно, що конституційно-правове регулювання такої процедури має свої особливості. Натомість у країнах, що розвиваються для цього використовуються судові процеси, які організуються після повалення глави держави. Так основний закон Італії передбачає кримінальну відповідальність президента республіки за державну зраду і посягання на Конституцію. На підставі обвинувачення, висунутого двома палатами, цю справу розглядає Конституційний суд, доповнений 16 суддями, обраними за такою ж процедурою, як і судді конституційної юрисдикції. Президент ФРН може бути достроково позбавлений своїх повноважень шляхом процедури імпічменту, якщо Конституційний суд встановить його вину у навмисному порушенні Основного і федеральних законів.

Семінарське заняття 7

Тема 9: Конституційні засади організації і здійснення судової влади в зарубіжних країнах

Питання для усного опитування та дискусії

- 7.1. Конституційна регламентація судової влади за рубежом.
- 7.2. Основні види судових систем в зарубіжних країнах.
- 7.3. Спеціалізовані суди.
- 7.4. Конституційно-правовий статус суддів в зарубіжних країнах.
- 7.5. Конституційні принципи організації судової влади за рубежом.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: судова влада, суд, судова система, англосаксонська судова система, романо-германська судова система, спеціалізовані суди, конституційно-правовий статус суддів, принципи організації та здійснення судової влади.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

На сьогодні серед вчених також нема єдиної думки щодо визначення категорії «судова влада». Розробка загального поняття «судова влада», визначення змісту вказаного поняття є актуальною і складною проблемою для науки.

Серед дослідників поняття «судової влади» простежуються два напрямки: перший, *змістовний*, полягає у тому, що судова влада – це повноваження щодо вирішення виникаючих у суспільстві конфліктів із застосуванням спеціальної процедури. Другий, *організаційний*, полягає у тому, що зазначені повноваження належать виключно судам.

Легітимність виключно важлива для сучасної судової влади. З усіх гілок державної влади саме для судової влади проблема легітимізації, легітимності є найбільш гострою. Причому для наших суддів вона гостра подвійно, що пов'язане з такими обставинами:

- 1) порівнянно з іншими гілками влади діяльність судової системи найменш публична і не має можливості підняти рівень своєї легітимності популістськими рішеннями або діями;
- 2) на відміну від парламентаріїв і глави держави, судді не обираються народом, а призначаються (отже, первинна легітимація відсутня);
- 3) історично сформоване негативне сприйняття судової системи значною частиною населення.

До цих обставин варто додати ще один суто об'єктивний чинник. Для судів держав, національні правові системи яких належать до романо–германської правової сім'ї, проблема легітимності взагалі є більш гострою. Здійснення правосуддя повинне включати оцінки, і зокрема розуміння справедливості», що не можна строго вивести з державних законів. Саме такий підхід до правосуддя є передумовою його легітимності. Але його здійснення є проблематичним в умовах романо-германської правової системи на відміну від англо-американської з її розвинутою теорією і практикою суддівського розсуду.

На сьогоднішній день прийнято умовно говорити про існування двох судових систем, які значно відрізняються одна від одної за характерними ознаками, – англо-саксонська та романо-германська (континентальна) системи.

Географія поширення системи судів англо-американського типу, крім Англії і країн Північної Америки – деякі держави різних континентів. Ступінь його впровадження в цих країнах неоднаковий. Географія поширення системи судів романо-германської моделі західна Європа, країни Північної Америки, деякі країни Сходу та Африки. Загальновизнаним центром розвитку романо-германського типу правової системи є континентальна Європа.

Для англосаксонської судової системи характерними є: єдність організації (всі суди в кінцевому рахунку «замкнуті» на єдиний верховний суд); визнається правотворча роль суду; застосування загального права (використання судових прецедентів в якості джерел права); апеляційна форма перегляду судових рішень; змагальність процесу, під час якого держава не виступає в якості обвинувача, а будь-яка справа розглядається як боротьба сторін; відносно пасивна роль судді, який слідкує головним чином за дотриманням процесуальної сторони процесу; широке застосування інституту присяжних; виборність суддів.

Континентальна організація судової влади має стійку тенденцію до полісистемності, тобто до утворення в рамках єдиної системи різних її гілок з досить чітко розділеною компетенцією. Крім полісистемності, для континентальної судової системи характерними є розвинута база, яка детально регулює всі сторони організації і діяльності судів (в результаті нормотворча роль судів зводиться нанівець), активна роль судді у процесі, що суттєво зменшує роль судів з присяжними. Ця модель не визнає судового прецедента. Вона використовує крім апеляційної касаційну, а також наглядову (ревізійну) форму оскарження судових рішень. При цій моделі переважає принцип призначуваності суддів.

Спеціалізовані суди. Спеціалізованими судами найчастіше називають суди, які розглядають спори, конфлікти, які виходять за рамки кримінального або цивільного законодавства. Найбільш поширеними або характерними серед спеціальних судів є суди *адміністративної юстиції*. Завданням адміністративної юстиції є вирішення адміністративних спорів, тобто конфліктів насамперед між фізичними і юридичними особами, з одного боку, і органами і посадовими особами публічної адміністрації, – з іншого. При вирішенні цих спорів адміністративні суди перевіряють законність актів органів і посадових осіб публічної адміністрації, і у випадку порушення цими актами закону або відмінюють їх, або зобов'язують відмінити, або змінити їх

Наступним різновидом спеціалізованих судів можна назвати *суди по трудових спорах*. Дана категорія судів розглядає спори між працівниками і роботодавцями. Це спори з приводу колективних або тарифних договорів, з приводу питань участі працівників у справах підприємства, з приводу звільнення, скорочення чисельності працівників і т.д.

Часто у системі спеціалізованих судів виділяється *фінансова юрисдикція або фінансові суди*. Вони ще можуть мати назву податкових судів. В таких судах оскаржують ся рішення органів податкової інспекції, які можуть встановлювати підвищені з точки зору платника податки, або через ці суди можуть пред'являтися претензії за несплачені вчасно податки і т.д. спори між фізичними і юридичними особами, які є суб'єктами сплати податків, і органами, які стягують ці податки, і розглядають фінансові суди. В деяких країнах фінансові суди можуть розглядати також претензії митних органів.

В ряді країн, наприклад, Австрії, Великобританії та ін., існує категорія судів, які відносять до *соціальної юрисдикції*. Ці суди займаються проблемами і спорами, пов'язаними із соціальним забезпеченням осіб. Це спори з приводу призначення пенсії, спори ветеранів, престарілих, інвалідів. Там же можуть розглядатись спори страхових лікарів. Це окрема сфера

адміністративної юрисдикції. В країнах, де таких спеціальних судів не існує, такі питання розглядаються адміністративними судами.

В деяких країнах виділяється досить своєрідна група судів – *патентні суди*. Вони розглядають спори між винахідниками і державними органами, які повинні реєструвати патенти і винаходи, а також спори між винахідниками і авторами між собою з приводу першості їх продуктів творчості.

Зі спеціальних судів, які відомі пострадянським державам, можна назвати лише *військові суди* (військові трибунали). Вони, як правило, теж складаються з двох інстанцій і діють на підставі спеціального законодавства.

Окрему групу спеціальних судів складають *дисциплінарні суди і суди честі*. Такого роду суди розглядають спори і застосовують заходи впливу до державних службовців, до чиновників і суддів, які займаються розглядом справ у всіх інших сферах. Такі суди можуть накладати стягнення на чиновників, суддів і інших державних службовців

Окрім названих європейських варіантів спеціальних судів існують і інші спеціальні суди. Наприклад, у США існують *претензійні суди*, які розглядають претензії і приймають рішення по фінансових питаннях і спорах по відношенню до уряду США. Також в США діють *суди у справах про банкрутство*. Вони приймають рішення про оголошення банкрутом певної фірми або підприємства.

Найважливіші принципи організації судової влади – здійснення правосуддя тільки судом та принцип підсудності. Принцип здійснення правосуддя тільки судом означає, що в державі немає і не може бути ніяких, крім судів, державних чи інших органів, які мали б право розглядати і вирішувати цивільні, кримінальні та інші справи.

Особливе місце в системі конституційних принципів організації судової влади займає принцип колегіальності. Традиційно він розглядається в двох традиційних проявах. В багатьох країнах закріплений власне принцип колегіальності, або здійснення судової функції декількома професійними судьями (ст.59 Конституції Польщі, ст. 215 Конституції Португалії, ст. 82 Конституції Японії). Конституція Казахстану 1995 року встановлює: «Суди складаються із постійних суддів» (ст.79). В інших державах під колегіальністю у здійсненні правосуддя розуміється участь у ньому представників народу у вигляді шефенів (судових, народних засідателів) або присяжних (присяжних засідателів, суддів братчини, зборів рахимбургів, коміцій скабінів і т.д.), і все ж переважною є тенденція здійснення правосуддя професійним суддею одноособово, особливо на першій стадії судового процесу.

Більшість конституцій демократичних держав закріплюють принципи здійснення правосуддя, якими суд керується при розгляді конкретних справ (принципи судової діяльності) і які є гарантією від несправедливого правосуддя і судового свавілля (судові гарантії громадян).

У цей універсальний «каталог принципів» звичайно включаються наступні основоположні положення, закріплені в національних конституціях: транспарентність правосуддя (гласність, публічність, офіційність); змагальність судового процесу; усний характер судочинства; доступність правосуддя; презумпція невинуватості; принцип «non bis in idem» (неприпустимості повторного залучення до відповідальності за одне і те ж діяння); принцип належної судової процедури («due process») (мотивованість і обґрунтованість рішень і вироків); право громадян на судовий захист і оскарження судових рішень.

Діючі конституції в різних об'ємах фіксують принципи здійснення судової влади і судові гарантії громадян. Однак, в цілому «каталог» цих принципів досить великий, і в країнах правової державності всі вони діють будучи передбачені якщо не конституціями, то законодавством про судоустрій і процесуальним законодавством або в силу традицій, які склались історично на основі прецедента.

Велике значення в демократичних конституціях надається такому аспекту судового устрою і судової організації, як конституційні принципи, які лежать в основі правового статусу суддів: призначуваність (рідше – виборність ординарних суддів парламентом за поданням глави держави і часткове обрання членів конституційних судів парламентами); незмінність суддів; незалежність суддів; суддівська несумісність; судовий імунітет і ін. Всі ці принципи тісно взаємопов'язані один з одним і підпорядковані загальному завданню забезпечення незалежності суду і високого професійного рівня суддів.

Основоположним принципом є принцип незалежності судової влади.

Важливою гарантією забезпечення суддівської незалежності є їх незмінюваність та недоторканність. На сьогодні незмінюваність суддів закріплено в конституціях Німеччини, Греції, Італії, Іспанії, Франції, Японії, США, Болгарії, України, Македонії, Молдови, Хорватії, Словаччини, Чехії тощо. У первинному вигляді незмінюваність суддів існує у Франції, Великобританії, США, Чехії, Македонії та Хорватії, де суддя, який обирається чи призначається вперше, не обмежується певним строком здійснення повноважень.

Судді володіють імунітетом і особистою недоторканністю на випадок залучення до відповідальності за винесені ними ухвали або за виниклий матеріальний збиток. Така ситуація може виникнути при здійсненні суддею неправильних дій або бездіяльності при здійсненні ним професійних функцій. Тісно пов'язаний з принципом незалежності суддів і з конституційною ідеєю розподілу влад принцип несумісності суддівської посади з іншими державними і громадськими посадами. Це означає несумісність посади судді з депутатським мандатом або міністерським портфелем, а також звільнення судді від яких-небудь партійних і суто політичних переваг і зобов'язань.

Стосовно принципу суддівської призначуваності в європейських країнах склалися дві основні системи: конкурсна система (Італія, Франція, Португалія і ін.) і система простого професійного відбору.

Безперечно важливою гарантією забезпечення самостійності судової влади, а отже й незалежності суддів, є створення необхідних організаційно-технічних та інформаційних умов для діяльності судів, матеріальне і соціальне забезпечення суддів відповідно до їх статусу, а також особливий порядок фінансування діяльності судів. Виділяють три основних напрямки в діяльності по організації забезпечення роботи судів: кадровий, організаційний та ресурсний.

Семінарське заняття 8

Тема 10: Конституційний контроль в зарубіжних країнах

Питання для усного опитування та дискусії

- 9.1. Поняття та юридична природа конституційного контролю в зарубіжних країнах.
- 9.2. Історія розвитку конституційного контролю за рубежом.
- 9.3. Основні моделі функціонування конституційного контролю.
- 9.4. Форми конституційного контролю.
- 9.5. Повноваження органів конституційного контролю.
- 9.6. Правова природа актів органів конституційного контролю в зарубіжних країнах.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: конституційний контроль, моделі функціонування конституційного контролю, офіційне тлумачення, конституційна скарга, акти органів конституційного контролю.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

Найбільш визнане трактування конституційного контролю як діяльності саме судів загальної чи конституційної юрисдикції, або так званих несудових органів, що має за мету насамперед вирішення питань конституційності правових актів. Становлення конституційного контролю має тривалу історію і пов'язане із формуванням у кожній державі певного органу конституційної юрисдикції, а також моделі вирішення конституційно-правових спорів. За стародавніх часів виникла потреба у створенні структури, завдання якої полягало у вирішенні суперечностей у сфері здійснення державної влади. З розвитком державності поширювались ідеї верховенства конституції, що потребувало визначення організаційних форм здійснення конституційного контролю, відправлення конституційного судочинства.

Американську модель конституційного контролю характеризують такі специфічні ознаки: 1) універсальний характер предмета контролю – суд, окрім перевірки законів на відповідність конституції, має право здійснювати контроль за нормативними актами, які приймаються на всіх рівнях органами державної влади; 2) конкретність – суди пов'язані

конкретними обставинами справи, де є посилання сторони, наприклад, на антиконституційність норми, на якій ґрунтуються вимоги протилежної сторони. Суд зобов'язаний висловити свою позицію з цього приводу й вирішити питання по суті позову; 3) деконцентрація – будь-який суд при розгляді справи може досліджувати відповідність федеральних законів федеральній конституції, нормативно-правових актів окремих штатів їхнім конституціям, а також актів штатів – федеральним законам; 4) суд розглядає питання конституційної нормативних актів не в межах особливого провадження, а безпосередньо у зв'язку з розглядом кримінальної, цивільної, адміністративної справи, якщо сторона в справі посилається на Конституцію; 5) правом ініціативи щодо застосування конституційного контролю наділені лише учасники судового провадження; 6) надання окремим думкам суддів Верховного суду США прецедентного характеру; 7) відносний характер – рішення суду є обов'язковим лише для учасників спору. Неконституційну норму не беруть до уваги при винесенні рішення суду по суті спору. Суд не може скасувати неконституційну норму, оскільки це право Верховного суду.

Існує два різновиди американської моделі конституційного контролю – *децентралізована й централізована*. Децентралізована існує в таких країнах, як США, Аргентина, Болівія, Данія, Ізраїль, Мексика, Норвегія, Швеція, Японія, й у деяких інших країнах, де конституційний контроль можуть здійснювати всі суди загальної юрисдикції в порядку звичайної судової процедури. Суд загальної юрисдикції може визнати закон, окремі його положення неконституційними. Якщо справа потрапляє на розгляд до Верховного суду й він також підтверджує рішення суду нижчої інстанції, то воно стає обов'язковим для всіх судів.

Централізований різновид існує в таких країнах, як Австралія, Індія, Ірландія, Ісландія, Канада, Люксембург, Мальта, Філіппіни, Швейцарія й ін., де конституційний контроль можуть здійснювати тільки верховні суди в порядку особливої процедури. Конституційність закону має право перевіряти лише вища судова інстанція після того, як справа надійде до неї від нижчої інстанції, яка може поставити питання про перевірку конституційної закону або окремого його положення, але сам Верховний суд не має повноваження перевіряти їх на відповідність Конституції.

Європейська (або австрійська) модель конституційного контролю. Головна відмінність європейської моделі від американської полягає в тому, що конституційне правосуддя виділяється із загального правосуддя й здійснюється не судами загальної юрисдикції, а спеціалізованим органом – конституційним судом.

Для європейської моделі конституційного контролю характерні такі специфічні ознаки: 1) створення спеціалізованих судових органів конституційного контролю (конституційних судів, спеціальних конституційних колегій, палат у складі вищих судів), які не входять до системи судів загальної юрисдикції або займають у ній автономне становище; 2) конституційний контроль – головна функція спеціалізованих судових органів; 3) конституційні суди, враховуючи їхнє функціональне призначення, утворюються способом, що відмінний від формування судів загальної юрисдикції і передбачає участь державних органів, які належать до різних гілок влади; 4) конституційний контроль здійснюється за правилами спеціальної процедури; 5) для конституційного контролю властивий абстрактний та попередній контроль; 6) суб'єктами звернення до спеціалізованих судових органів, окрім учасників процесу, є також державні органи; 7) рішення спеціалізованих судових органів носить загальнообов'язковий характер.

Організації органів конституційного контролю залежить від моделі конституційного контролю, прийнятій у тій чи іншій країні.

Порядок формування системи судів за умов американської моделі конституційного контролю характеризуються розмаїтстю. У більшості штатів США, суддів обирає населення, у частині штатів призначає виконавча влада (губернатор) із санкції законодавчого органа, у деяких – призначає законодавчий орган штату. Призначені судді займають посади безстроково та йдуть у відставку при досягненні певного віку, а судді, обрані населенням, займають посади протягом чотирьох – шести років.

Значно відрізняється *порядок формування органів конституційного контролю європейської моделі*, що може істотно відрізнятись в різних країнах.

Загалом у світі існує три способи формування конституційних судів:

1) рішення щодо персонального складу конституційного суду приймається автономно органами, що представляють три гілки влади (Болгарія, Грузія, Італія, Молдова);

2) призначення (обрання) суддів конституційного суду здійснюється автономно органами, що представляють дві гілки влади – законодавчу і виконавчу (Австрія, Канада, Румунія, Чехія);

3) формування конституційного суду здійснюється за участі й у взаємодії різних гілок влади. При цьому остаточне рішення щодо кандидатур на посади суддів конституційного суду приймається або виключно органом законодавчої влади (Естонія, Литва, Німеччина, Польща, Угорщина), або лише главою держави (Бельгія, Данія, Туреччина). Проте в обох випадках відповідні органи приймають рішення на основі подань (пропозицій), що вносяться главою держави чи органами, що представляють інші гілки влади. Іншим варіантом взаємодії у формуванні органу конституційного контролю є затвердження суддів, обраних парламентом, президентом держави. Порядок формування органів конституційного суду має істотні особливості в різних країнах.

За внутрішньою організаційною структурою органи конституційного контролю країн західної традиції права поділяють на дві групи.

Для *першої групи* (це більшість) характерна проста організація, окрім адміністративного апарату, вони мають загалом більше організаційних підрозділів. Розгляд конституційних справ здійснюється, як правило, усім складом суду на загальних засіданнях (тут вимагається лише наявність встановленого кворуму).

У *другій групі* країн (їх менше) органи конституційного контролю мають складнішу організаційну структуру (Іспанія, Німеччина). Тут законодавством передбачено, що Конституційний Суд розглядає і вирішує питання як на пленарних засіданнях за участю усіх суддів, так і на засіданнях палат – сенатів, які є постійно діючими органами.

Існують різні форми конституційного контролю: за часом здійснення – попередній (превентивний) і наступний (репресивний); за правовими наслідками – консультативний і установчий; за обов'язковістю проведення – обов'язковий і факультативний; за способом проведення – абстрактний і конкретний; за підставами перевірки конституційності актів – конституційний контроль змісту актів (матеріальний контроль), за формою акта і способом його прийняття (формальний контроль); опосередкований нормативний і побічний нормативний контроль, нормативна перевірка та офіційне тлумачення.

Предметна компетенція органів конституційного контролю визначається їхньою природою як головних органів судового захисту конституції. Аналіз сучасного законодавства дозволяє *виділити чотири основні групи їхніх повноважень*:

1) пов'язані із забезпеченням верховенства конституції в системі джерел національного права: контроль за конституційністю нормативно-правових актів і міжнародних договорів; офіційне тлумачення конституції й законів;

2) пов'язані із забезпеченням дотримання принципу поділу влади: розгляд спорів про компетенцію між державними органами (розмежування компетенції законодавчої, виконавчої й судової влади по горизонталі), між державою і його складовими частинами (розмежування повноважень по вертикалі: у федеративній державі – між федерацією і її суб'єктами й між останніми, у складній унітарній державі – між центром і автономними утвореннями, у простій унітарній державі – між центральними державними органами й територіальними колективами);

3) пов'язані із захистом конституційних прав і свобод людини: процедури «хабеас корпус», ампаро, конституційної скарги. До них можна віднести також контроль за проведенням виборів і референдумів і вирішення виборчих спорів, оскільки мова йде про захист одного з найважливіших політичних прав громадян – виборчого;

пов'язані із захистом конституції від порушення її вищими посадовими особами, а в низці держав – і політичними партіями (розгляд справ у порядку процедури імпичменту або участь у ній, контроль за діяльністю політичних партій).

Практична діяльність органів конституційного контролю свідчить про те, що їх рішення мають нормативний характер, здатні породжувати певні правові наслідки і спрямовані на регулювання певних суспільних відносин.

Поряд з верховенством у системі законодавства (на конституційному рівні) рішення конституційних судів мають і вищу юридичну силу щодо актів загальних та інших судових органів. Це пов'язане з особливим рівнем правосуддя, яке здійснюється цими судами, високим соціальним статусом учасників процесів, у яких, як правило, беруть участь представники вищих представницьких та виконавчих державних структур, органів судової влади, територіальних утворень. Однак вища юридична сила їх рішень впливає з тих положень нормативних актів, якими закріплено право загальних, адміністративних та інших судових органів звертатися до конституційних судів з приводу перевірки на конституційність (законність) актів, призначених для судового застосування, і їх обов'язок – керуватися прийнятими конституційними судами рішеннями.

Особлива юридична сила рішень конституційних судів, яка відрізняє їх від актів загальних та інших судових органів і зближає з актами законодавства, визначена тим, що рішенням органів конституційного контролю за конкретними справами надається характер юридичного прецеденту.

Також ознаками актів органів конституційного контролю є їх *обов'язковість та остаточність*. Обов'язковість і остаточність рішень органів конституційного контролю тягнуть за собою правові наслідки. Зокрема правові акти, визнані неконституційними, втрачають силу. У цьому випадку конституційні суди виступають у якості «негативного законодавця». Звідси впливає, що рішення органу конституційного контролю про неконституційність того чи іншого акта саме по собі є самодостатнім, оскільки воно приймається уповноваженим Конституцією органом. Ці акти не вимагають додаткового видання правових актів органами законодавчої і виконавчої влади, які б підтверджували відміну неконституційного акта. Визнання нормативного акта або окремих його положень такими, що не відповідають Конституції, повинно зобов'язувати відповідний орган відмінити цей акт або його положення, і відповідно стати підставою відміни у встановленому порядку положень інших нормативних актів, які базуються на акті або положенні акта, визнаного неконституційним.

Семінарське заняття 9

Тема 11: Місцеве самоврядування в зарубіжних країнах

Питання для усного опитування та дискусії

- 10.1. Виникнення та розвиток інституту місцевого самоврядування в зарубіжних країнах.
- 10.2. Основні моделі місцевого самоврядування за рубежом.
- 10.3. Порядок формування та структура органів місцевого самоврядування.
- 10.4. Повноваження муніципальних органів.
- 10.5. Проблеми взаємовідносин органів місцевого самоврядування з центральною владою за рубежом.

Методичні вказівки

Ключовими термінами, на розумінні яких базується засвоєння навчального матеріалу теми, є: місцеве самоврядування, муніципалітет, органи місцевого самоврядування, територіальна громада.

З метою глибокого засвоєння навчального матеріалу при самостійному вивченні теми студенту варто особливу увагу зосередити на таких аспектах:

- роль і місце органів місцевої влади в політичній системі суспільства;
- головні принципи організації місцевого управління та самоврядування;
- основи адміністративно-територіального поділу;
- організаційні форми здійснення місцевого самоврядування та управління, основи їх компетенції, внутрішньої структури і взаємовідносин;
- адміністративний нагляд;
- гарантії місцевого самоврядування (конституційні, судові, законодавчі, матеріально-фінансові тощо).

Місцеве управління і самоврядування завжди вважалися підвалиною демократичного устрою суспільства, і від того, наскільки розвинута, активна і досконала муніципальна система, багато в чому залежить міцність демократичних інститутів і загальна політична стабільність у тій чи іншій державі. В ретроспективному плані муніципальна система отримала новий імпульс для свого розвитку з появою перших писаних конституцій. Уже тоді робилися спроби відвести їй адекватне місце у державному механізмі.

У даний час, як і в минулому, юридичною базою формування та діяльності місцевих органів влади у будь-якій державі служать конституція та інші правові акти, але при цьому положення конституції користуються безумовним пріоритетом перед будь-якими іншими законами.

Насамперед, конституції переважної більшості сучасних держав розглядають інститут місцевого самоврядування як невід'ємний елемент політичної системи, важливий принцип її функціонування, суттєву ланку у механізмі народовладдя.

Порядок формування органів місцевого самоврядування:

Представницькі органи місцевого самоврядування звичайно обираються громадянами прямим голосуванням.

Найчастіше по мажоритарній системі: голосування проводиться індивідуально за конкретних осіб – депутатів місцевих органів. Обираються окремі члени майбутнього муніципалітету по виборчих округах. Округу бувають одномандатні, іноді бувають багатомандатні. Строк повноважень таких органів, що обирають, різний: від 1 року до 6 років. При тривалому строку діяльності представницькі органи місцевого самоврядування можуть частково обновлятися, тобто проводиться ротація. У Франції, наприклад, генеральні ради обновляються кожні три роки наполовину.

Структура органів місцевого самоврядування в зарубіжних країнах.

Місцеве самоврядування містить у собі, як правило, два елементи: виборний орган (виборні муніципальні збори, що може називатися по різному – радою, асамблеєю) і виконавчий орган.

Основна мета запровадження виконавчого органу полягає у необхідності організації постійної виконавчої та розпорядчої діяльності органу місцевого самоврядування. Головними функціями виконавчого органу є: представлення інтересів місцевого представницького органу у відносинах з іншими органами влади, організаціями; укладання угод і договорів; виконання повноважень, які делеговані йому радою: керування службами представницького органу; реалізація рішень ради; здійснення контролю за виконанням нормативних актів ради тощо.

Виконавчий орган може бути одноособовим і колегіальним. Якщо це одноособовий орган, то, скажімо, це мер (Франція) або бургомістр (ФРН). А може бути й колегіальний, наприклад і магістрат на деяких землях ФРН або джунта в Італії.

Виконавчий орган необхідний, оскільки це постійно діюча структура, а виборні збори збираються періодично для рішення якихось важливих принципових питань.

Виконавчий орган місцевого самоврядування – важливий елемент місцевого самоврядування, адже без такого органу самоврядування неможливе. На чолі виконавчого органу, в залежності від типу самоврядування, стоїть бургомістр або директор. Саме керівник виконавчого органу відповідальний перед представницьким органом та общиною за виконання покладених на нього завдань: – виконання рішень представницького органу; підготовку проектів рішень для представницького органу; виконання державних (делегованих) повноважень; виконання завдань поточного управління і забезпечення нормального функціонування всієї місцевої адміністративної системи.

Комітети (комісії) бувають постійними і тимчасовими, обов'язковими та факультативними, територіальними, дорадчими тощо. Більшість членів комітетів (комісій) є членами органу місцевого самоврядування та обираються місцевими представницькими органами на своїх засіданнях. Водночас у деяких країнах дозволяється залучати до роботи в органі осіб, які не є його членами. Наприклад, в Угорщині, Великобританії законодавство регламентує можливість включення до складу будь-якого комітету фахівця у певній галузі, який не має членства в місцевому представницькому органі управління.

Постійні комітети (комісії) функціонують протягом усього терміну повноважень органу місцевого самоврядування. Тимчасові комітети (комісії) з'являються при необхідності вирішення якої-небудь проблеми та розпускаються після виконання свого завдання. Формування обов'язкових комітетів (комісій) регулюється у законодавстві країни. Основну роль у муніципальному управлінні відіграє *виконавчий апарат*. Він складається з адміністративних органів загальної компетенції (колегіальні виконавчі органи, мери, керуючі) і органів галузевої й спеціальної компетенції (департаменти, комітети, бюро).

Адміністративні органи загальної компетенції займають керівне положення відносно інших ланок виконавчого апарата. Особливо більшим впливом у справ місцевому управлінню найчастіше розташовують мери. Нерідко вони одноосібно вирішують питання наймання й звільнення муніципальних службовців, користуються правом накладати вето на рішення муніципальних рад, а також іншими правами, які фактично ставлять їх над муніципальними радами.

На сучасному етапі у зарубіжних країнах спостерігається тенденція щодо збільшення обсягу компетенції місцевих органів управління, у тому числі у таких важливих сферах, як освіта, комунальне господарство, будівництво, медичне обслуговування тощо. У зв'язку з чим сьогодні у зарубіжних країнах компетенція місцевих органів влади регулюється у конституційному, органічному, поточному законодавстві, а також актами глави держави і виконавчої влади, судовими прецедентами тощо.

Компетенцію органів самоврядування можна умовно поділити на первинну і вторинну. *Первинна* – це та, яку можна назвати місцевими справами: чистота вулиць, правильність будівництва, система шкільної освіти, органи охорони здоров'я, паркі, сквери, турбота про бездомні, старезних і т.д.

Вторинна компетенція – це те, що місцеві органи виконують частіше за все, як би за дорученням вищестоящих органів: облік виборців, заходи оборонного характеру та інше. Тобто те, що прямо не відноситься до місцевих справ і більш цікаве для центральної влади.

Об'єм компетенції місцевих органів зарубіжних країн постійно і поступово збільшується, у тому числі в таких важливих сферах, як освіта, дорожнє будівництво, комунальне господарство і інше. Права місцевих органів в унітарних державах закріплюються законами і актами уряду, у федеральних державах – суб'єктами федерації. В деяких випадках органи місцевого самоврядування можуть звертатися до законодавчих органів з проханнями, петиціями про видання законів або інших актів, які надали б їм додаткові права. Деякі додаткові права можуть бути надані без видання нових законів, на рівні підзаконних актів. Ці напрями діяльності є первинними для місцевих муніципальних органів зарубіжних країн.

Для кращого розуміння ролі місцевих органів у сучасній державі в юридичній літературі прийнято класифікувати повноваження місцевих представницьких органів влади щодо певних сфер:

- а) повноваження у фінансово – економічній сфері полягають у праві місцевих представницьких органів приймати місцевий бюджет, а також брати участь у формуванні державних фінансово-економічних програм.
- б) повноваження у галузі охорони громадського порядку означають, що у віданні місцевих представницьких органів знаходиться право визначати діяльність місцевих поліцейських служб, які займаються патрульною службою, охороною службою. Водночас такі повноваження, як правило, здійснюються спільно з місцевими державними органами управління.
- в) повноваження у галузі комунального господарства й охорони навколишнього середовища передбачають, що місцеві представницькі органи мають право регулювати питання транспорту, дорожнього руху, місцевого будівництва, різних комунальних послуг (водопостачання, тепlopостачання, каналізації тощо), санітарного стану міста, охорони природи, води, повітря тощо.
- г) до повноважень місцевих представницьких органів у соціальній сфері відносять організацію допомоги малозабезпеченим, інвалідам, утримання безкоштовних їдалень, будинків для пристарілих, медична допомога для бездомних, будинки для осіб, що потребують спеціального догляду, підтримку муніципальних лікарень, шкіл, бібліотек, дитячих садків тощо. Крім того в

ряді держав муніципальні органи займаються будівництвом дешевого житла, яке потім продають на пільгових умовах їх наймачам.

Визначені вище повноваження у певних сферах здійснюються за допомогою наступних методів – регулювання й управління.

Щоб реалізувати повноваження, потрібні гроші. Звідки ж беруться ці гроші у місцевих органів влади, що є джерелами доходів? При описі цієї проблеми перш за все, називають податки. Існують місцеві або муніципальні податки. В їх числі:

- а) муніципальний прибутковий податок;
- б) податок з вартості землі;
- в) податок з доходів компаній;
- г) податок з власності (це податок, який платять домовласники, власники господарських будівель і земельних ділянок).

Основне джерело доходів – це державні субсидії, тобто виплати з загальнодержавного бюджету. Субсидії бувають трьох видів:

- а) загальні субсидії (не цільові, а виплачуються регулярно);
- б) цільові субсидії, які також регулярно виплачуються, але на конкретну мету (на освіту, культуру та інші.);
- в) спеціальні дотації для окремих муніципалітетів, міст та інші.

Четверта група джерел доходів – видача дозволів на торгівлю, видовищні заходи, будівництво та інше. Кожний дозвіл слід оплачувати, тому це також джерело поповнення місцевого бюджету.

Крім того, є п'ята група споживчі платежі. Це платежі за воду, вивіз і знищення сміття та інше. В деяких випадках місцеві органи беруть позики, хоч позики надаються рідко і під відсотки. У них є один недолік: позики необхідно повертати.

У зарубіжних країнах центральна влада завжди створює умови, за якими адміністративно – територіальні одиниці мають певну самостійність, котра, у той же час, постійно контролюється центральними державними органами або місцевими державними органами управління. Можна сказати, що здійснення контролю за діяльністю місцевих представницьких органів управління є однією з найважливіших функцій місцевих державних органів. Тому у більшості конституцій зарубіжних країн такі положення обов'язково зафіксовані.

На сучасному етапі у зарубіжних країнах законодавство, як правило, встановлює наступні *форми контролю за діяльністю місцевих представницьких органів управління*: по-перше, це державне регулювання статусу місцевих представницьких органів, по-друге, саме контрольні заходи щодо дій місцевих представницьких органів, по-третє, утворення фінансової залежності місцевих представницьких органів від центральної влади.

Власне контроль за діяльністю місцевих представницьких органів може здійснюватися також у різноманітних формах. По-перше, це можливість центральної влади брати участь у процесі нормотворчості органів місцевого самоврядування. По-друге, контроль за роботою місцевих представницьких органів може виражатися у безпосередньому інспектуванні їх діяльності, запитуванні необхідних документів й інформації, заслуховуванні їх звітів, створенні органів, які спеціалізуються на державному контролі. По-третє, за неналежне виконання органами місцевого самоврядування своїх повноважень законодавство зарубіжних країн передбачає застосування певних санкцій: усунення від посади посадових осіб місцевих представницьких органів, накладення на них стягнень; скасування рішень органів місцевого самоврядування; передача повноважень місцевих представницьких органів до відання органів центральної влади або до місцевих державних органів; розпуск місцевих представницьких органів. Наприклад, розпуск місцевих рад передбачений законодавством Франції, Італії, Португалії, Литви, Угорщини, Індії, Японії та інших країн.

Загальними юридичними принципами взаємовідносин муніципальних органів із центральною владою є законодавче регулювання організації й діяльності муніципалітетів у поєднанні із судовим й адміністративним контролем за законністю їхніх дій. Однак центральні тенденції в державному житті обумовили сильну залежність муніципалітетів від уряду й усього бюрократичного апарату виконавчої влади.

Основними напрямками втручання уряду в справи муніципалітету є: 1) пряме регулювання муніципальної діяльності; 2) контроль за роботою муніципальних органів; 3) забезпечення фінансової залежності муніципального управління від уряду.

Адміністративне регулювання діяльності муніципальних органів проявляється у двох формах. По-перше, воно складається у виданні урядом й окремими міністерствами нормативних актів з питань організації й компетенції муніципалітетів. У такий спосіб порушується принцип підпорядкування муніципалітетів винятково законодавчої влади парламенту. Інша форма адміністративного регулювання полягає в тім, що певні акти й заходи муніципальної влади можуть мати місце лише із затвердження, схвалення або попереднього дозволу урядових органів або їхніх повноважних агентів на місцях. До числа питань, по яких муніципалітети не вправі приймати самостійні рішення, ставляться головним чином фінансові й загальнонормативні акти муніципалітетів, угоди з муніципальним майном, найважливіші організаційні справи.

1.4. Самостійна робота студентів

Самостійна робота студентів є важливою складовою частиною навчального процесу та має на меті закріплення та поглиблення знань і навичок, одержаних на усіх видах навчальних занять; підготовку до наступних занять, іспиту, формування культури розумової праці з чинними правовими нормами, законодавством та практикою його застосування. Під час самостійної роботи уточнюється коло питань, що підлягають вивченню по темі, аналізується та вивчається нормативний матеріал, наукові джерела, виконуються завдання.

Самостійна робота студента виконується в позааудиторний час, передбачений тематичним планом навчальної дисципліни.

Під час вивчення навчальної дисципліни студенти повинні навчитися самостійно мислити, поглиблювати засвоєні теоретичні знання, опанувати практичні навички з організації праці менеджера. Відповіді на питання повинні бути стисло законспектовані з обов'язковими посилання на використані джерела.

Самостійна робота студентів має бути логічно пов'язана з іншими видами навчальних занять. Однак вивчення навчальної дисципліни чи окремої теми не бажано починати з самостійної роботи студентів.

Від якості самостійної підготовки студентів залежить якість семінарських занять, глибина їх теоретичного змісту й активність студентів.

Самостійна робота є методом глибокого вивчення і творчого засвоєння студентами навчальної програми.

Перевірка самостійної роботи студентів здійснюється викладачами, які проводять семінарські заняття з навчальної дисципліни.

Викладач може обрати один з наступних способів перевірки самостійної роботи:

- проведення перевірки конспектів опрацьованої літератури, яка рекомендується для вивчення теми навчальної дисципліни;
- фронтального усного опитування;
- письмового опитування;
- проведення тестування з вивчених тем;
- розв'язування ситуаційних завдань до кожної теми навчальної дисципліни.

З метою самостійного визначення рівня засвоєння теоретичного матеріалу студентам пропонуються питання для самоконтролю набутих знань.

Питання самостійної роботи виносяться на поточний і підсумковий семестровий контроль. Для самостійної роботи студентів з кожної теми надається рекомендована література з якою студенти повинні ознайомитися для якісного виконання завдань на самостійну підготовку.

Загальні методичні рекомендації щодо самостійної роботи студентів:

1. Ознайомитися із питаннями, що виносяться на самостійне вивчення студентами.

2. Уважно прочитати матеріал, викладений на лекції і занотований студентами до відповідної теми.
3. Ознайомитися із рекомендованою літературою до відповідної теми (як до семінарського заняття, так і самостійної роботи) і розширити одержані знання під час лекційного заняття (обсяг представлень про конкретні предмети і явища, що входять у сферу регулювання приватним правом).
4. За бажанням студент може підготувати коротке повідомлення (до десяти хвилин) з найбільш складного і цікавого питання.
5. У випадку необхідності студент може скористатися індивідуальними консультаціями викладача, який читає лекції, а також викладача, який проводить семінарські заняття у навчальній групі.

Тема 1: Конституційне право як галузь права в зарубіжних країнах

Завдання 1. Накресліть схему класифікації конституційно-правових норм.

Завдання 2. Дайте письмову характеристику основних функцій науки конституційного права зарубіжних країн.

Завдання 3. Визначте письмово місце конституційного права в національних правових системах демократичних країн.

Завдання 4. Проведіть порівняльний аналіз Конституцій Франції і США, виявіть основні відмінності, не пов'язані зі змістом окремих статей. Результати оформіть у вигляді таблиці. Зробіть короткий висновок за результатами проведеного аналізу.

Завдання 5. Вирішіть тестові завдання:

1. Виберіть правильну відповідь:

- а) Конституція Франції 1958 р. була прийнята на референдумі;
- б) Конституція США 1787 р. була прийнята Парламентом;
- в) Конституція Італії 1947 р. була прийнята Установчими зборами.

2. Неписані конституції існують:

- а) у Великобританії, Новій Зеландії;
- б) у Великобританії, Швеції;
- в) у Великобританії, Ізраїлі.

3. Конституція Японії надала право оголошення війни:

- а) Парламенту;
- б) Монарху;
- в) відмовилась від такого права.

4. До неформалізованих джерел конституційного права відносяться:

- а) судові прецеденти;
- б) внутрішньодержавні договори;
- в) правові звичаї.

5. Коли була прийнята діюча Конституція Німеччини:

- а) 1949 р.
- б) 1954 р.
- в) 1992 р.

6. Прийняття конституції одностороннім актом глави держави – це...

- а) оптація;
- б) контрасигнатура;
- в) октроювання;

7. Скільки поправок було прийнято до Конституції США станом на 1992 рік:

- а) двадцять;
- б) двадцять п'ять;
- в) двадцять дев'ять;

8. Які з нижченазваних джерел конституційного права відносяться до формалізованих:

- а) судові прецеденти;
- б) органічні закони;

в) правові звичаї.

Завдання 6. Використовуючи різні навчальні джерела (підручники, посібники), складіть розширену класифікацію конституцій за різними критеріями.

Завдання 7. Дайте письмову характеристику способів прийняття конституцій. Обґрунтуйте, який порядок прийняття конституції Ви вважаєте найбільш демократичним і чому?

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом конституційного права як галузі права?
2. В чому специфіка конституційного права?
3. Місце і роль конституційного права в системах права.
4. Конституційно– правові відносини. Їх об'єкти і суб'єкти.
5. Основні елементи системи конституційного права.
6. Які найбільш характерні сфери реалізації норм і принципів конституційного права.
7. В чому специфіка норм конституційного права?
8. Методи конституційно правового регулювання суспільних відносин.
9. Поняття та предмет науки конституційного права зарубіжних країн.
10. Назвіть методи науки конституційного права зарубіжних країн.
11. Поняття джерела конституційного права.
12. Формалізовані та неформалізовані джерела конституційного права.
13. Співвідношення понять «конституція» та «конституціоналізм».
14. Класифікація конституцій за різними підставами.
15. Поняття конституції юридичної та фактичної.
16. Назвіть основні риси конституцій зарубіжних країн.
17. Які принципові відмінності і спільні риси писаної та неписаної конституції?
18. «Плюси» і «мінуси» жорсткої конституції.
19. Референдум як спосіб прийняття конституції.
20. Який порядок прийняття конституції Ви вважаєте найбільш демократичним і чому?
21. Роль судового президента в конституційному праві країн англосаксонської правової системи.
22. Неформалізовані джерела конституційного права.

Тема 2: Конституційно-правовий статус людини і громадянина в зарубіжних країнах

Завдання 1. Дайте письмову характеристику процесуальних гарантій реалізації і захисту конституційних прав і свобод громадян в зарубіжних країнах.

Завдання 2. Вирішіть тестові завдання:

1. Яке з нижчеперерахованих прав громадян за способом реалізації є колективним:
  - а) право на освіту;
  - б) право на здорове навколишнє середовище;
  - в) право на страйк.
2. До якої категорії прав і свобод за змістом відноситься право на страйк:
  - а) особисті;
  - б) політичні;
  - в) соціально-економічні.
3. Які з нижчеперерахованих груп прав і свобод відносяться до соціально – економічних:
  - а) свобода слова, свобода пересування, право на життя;
  - б) право на житло, право на страйк, право на працю;
  - в) право на здорове навколишнє середовище, недоторканість житла, право на освіту.
4. Загальні принципи конституційно-правового статусу особи, закріплені в конституції і забезпечені її авторитетом – це...
  - а) процесуальні гарантії прав і свобод;
  - б) конституційні гарантії;

в) судові гарантії.

5. До концепцій конституційно-правового статусу особи в зарубіжному конституціоналізмі відносяться:

- а) ліберальна;
- б) прикладна;
- в) марксистсько-ленінська.

6. Які моделі уповноваженого з прав людини прийняті в зарубіжних країнах:

- а) шведська;
- б) американська;
- в) німецька.

8. Які з нижче перерахованих прав і свобод належать до категорії природних прав людини:

- а) право на працю;
- б) право на життя;
- в) свобода совісті.

7. Концепція правового статусу особи, яка ґрунтується на пріоритеті інтересів колективу над інтересами особи:

- а) племінна;
- б) ліберальна;
- в) марксистсько-ленінська.

9. Яка категорія прав і свобод пов'язана із наявністю у особи громадянства відповідної держави:

- а) політичні;
- б) особисті;
- в) соціальні.

10. Які з нижченазваних груп прав і свобод належать до політичних:

- а) свобода слова, право на житло, виборче право;
- б) свобода совісті, свобода друку, право на страйк;
- в) свобода зборів, свобода поширення інформації, право на об'єднання у політичні партії.

Завдання 3. Охарактеризуйте основні способи формулювання прав і свобод в зарубіжних конституціях. Наведіть відповідні приклади.

Завдання 4. Дайте порівняльну характеристику порядку набуття громадянства шляхом натуралізації у Великобританії, США та Франції. Результати оформіть у вигляді таблиці. До таблиці додайте короткий висновок про характерні відмінності натуралізації в цих країнах.

Завдання 5. Визначте письмово особливості набуття громадянства за народженням на основі принципів права крові і права ґрунту. Наведіть відповідні приклади із конституцій та законодавства зарубіжних країн.

Завдання 6. Охарактеризуйте зміст умов припинення громадянства за кожною з основних підстав (вихід з громадянства, втрата, позбавлення громадянства). Результати оформіть у вигляді таблиці.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття «правовий статус особи».
2. Права і свободи людини в теорії конституціоналізму.
3. В чому полягає зміст теорії природних прав людини?
4. Що таке «три хвили» розвитку прав і свобод?
5. Назвіть основні способи формулювання прав і свобод в зарубіжних конституціях.
6. Дайте характеристику основних критеріїв класифікації конституційних прав і свобод громадян.
7. Класифікуйте конституційні права і свободи громадян за способом реалізації.
8. Як класифікуються конституційні права та свободи громадян за змістом?
9. Яке місце особистих прав і свобод в системі конституційних прав і свобод громадян?
10. Основні політичні права і свободи.

11. Дайте характеристику конституційного закріплення соціально–економічних та культурних прав і свобод громадян за рубежем.
12. Екологічні права і свободи: поняття, способи конституційного закріплення.
13. Розкрийте зміст правових гарантій реалізації і захисту конституційних прав і свобод громадян за рубежем.
14. Конституційні гарантії прав і свобод громадян.
15. В чому полягає зміст судових гарантій конституційних прав і свобод громадян?
16. Хто такий омбудсмен?
17. Які моделі функціонування інституту омбудсмена існують в зарубіжних країнах?
18. Дайте визначення громадянства.
19. Відмінність термінів «громадянство» та «підданство».
20. Охарактеризуйте правові наслідки громадянства.
21. Назвіть підстави набуття громадянства в зарубіжних країнах.
22. Принципи набуття громадянства за народженням.
23. Розкрийте зміст поняття «натуралізація».
24. Які основні умови натуралізації за рубежем.
25. Що таке оптація і за яких умов вона може мати місце?
26. Поновлення в громадянстві: поняття та умови.
27. Назвіть підстави припинення громадянства в зарубіжних країнах.
28. Умови виходу з громадянства.
29. Які підстави припинення громадянства за рубежем?
30. Позбавлення громадянства: підстави і умови.
31. Які причини без громадянства і багатогромадянства?

Тема 3: Конституційно-правові засади функціонування інституту політичних партій в зарубіжних країнах

- Завдання 1.** Дайте порівняльну характеристику партійних систем Великобританії і ФРН.
- Завдання 2.** Визначте письмово основні засади функціонування організаційно оформлених політичних партій в зарубіжних країнах.
- Завдання 3.** Охарактеризуйте основні джерела фінансування політичних партій за рубежем.
- Завдання 4.** Дайте характеристику змісту основних функцій політичних партій в зарубіжних країнах. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Питання для самоконтролю

1. Поняття політичної партії.
2. Характерні риси політичних партій.
3. Як виникають політичні партії.
4. Як статус партій закріплюється в Конституції?
5. Які аспекти діяльності партії регулюються законами?
6. Класифікація політичних партій.
7. Партії консервативного типу.
8. Партії центристського типу.
9. Ліві партії.
10. Поняття опозиційних партій і їх місце в політичній системі високорозвинутих країн.
11. Поняття клерикальних і конфесійних партій.
12. Організаційна структура політичних партій.
13. Джерела фінансування діяльності політичних партій.
14. Основні види партійних систем за рубежем.
15. Сутність однопартійних систем.
16. Двопартійні системи за рубежем.
17. Багатопартійні системи та їх різновиди.
18. Де і чому існують держави з однопартійною системою і держави без політичних партій?

19. Методи інституціоналізації політичних партій.

Тема 4: Форми безпосередньої демократії в зарубіжних країнах

Завдання 1. Дайте письмову характеристику організації і проведення виборів президента у США.

Завдання 2. Вирішіть тестові завдання:

1. Загальне виборче право в демократичних країнах передбачає:

- а) відсутність виборчих цензів;
- б) відсутність прямого майнового цензу;
- в) мінімальна кількість виборчих цензів.

2. Виберіть правильну відповідь:

- а) панашування – право виборця голосувати за представників різних партійних списків;
- б) метод «човника» – спосіб обмеження дебатів в парламенті;
- в) промундация – схвалення главою держави прийнятого парламентом закону.

3. За підставами проведення референдуми класифікуються:

- а) зобов'язальні і консультативні;
- б) загальнодержавні і місцеві;
- в) обов'язкові і факультативні;
- г) конституційні і законодавчі.

4. До принципів виборчого права відносяться:

- а) загальність;
- б) гуманізм;
- в) гласність;
- г) рівність.

5. Виборча система, відповідно до якої обраним вважається кандидат, який набрав кількість голосів, яка вказана в законі:

- а) пропорційна виборча система;
- б) мажоритарна виборча система кваліфікованої більшості;
- в) мажоритарна виборча система відносної більшості.

6. Який віковий ценз для активного виборчого права закріплений Конституцією Японії:

- а) 18 років;
- б) 20 років;
- в) 21 рік;
- г) 25 років.

7. За змістом питань, що виносяться на референдум, референдуми поділяються:

- а) обов'язкові і факультативні;
- б) конституційні, законодавчі, з питань поточної політики;
- в) зобов'язальні і консультативні.

8. Який віковий ценз для активного виборчого права встановлений Конституцією США:

- а) 18 років;
- б) 20 років;
- в) 21 рік.

9. До стадій виборчого процесу за рубежом відносяться:

- а) призначення виборів;
- б) внесення виборчої застави;
- в) фінансування передвиборчої кампанії.

Завдання 3. На підставі аналізу зарубіжних конституцій наведіть приклади країн, в яких застосовується змішана виборча система.

Завдання 4. Розмежуйте поняття референдуму і плебісциту. Висловіть свою точку зору щодо переваг та недоліків референдуму як форми безпосередньої демократії.

Завдання 5. Проведіть класифікацію референдумів за різними критеріями. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення виборчого права в різних значеннях.
2. Види джерел виборчого права.
3. Поняття і види виборів.
4. Що таке проміжні вибори і «праймериз»?
5. Що таке абсентеїзм і які його причини?
6. Які основні принципи демократичних виборів?
7. Основні виборчі цензи.
8. Що таке «вибори по пошті»?
9. Стадії виборчого процесу.
10. Види виборчих округів.
11. Виборчі органи і їх організація.
12. Порядок реєстрації виборців в різних країнах.
13. Які способи висунення кандидатів на виборні посади існують за рубежом?
14. Що таке виборча застава?
15. 15.Способи фінансування виборів за рубежом.
16. В чому полягає принцип таємного голосування?
17. Для чого використовуються виборчі машини?
18. Що таке виборче шахрайство?
19. Розкрийте зміст поняття «виборча система».
20. Поняття мажоритарної виборчої системи і її види.
21. Охарактеризуйте особливості пропорційної виборчої системи.
22. Що таке «виборчий метр» (квота)?
23. Як розподіляються мандати всередині партійних списків?
24. Що таке «панашаж»?
25. Поняття змішаної виборчої системи. Де вона застосовується?
26. Поняття референдуму і плебісциту.
27. За якими критеріями класифікуються референдуми за рубежом?

Тема 5: Зарубіжний парламентаризм

Завдання 1. Охарактеризуйте основні критерії класифікації паламентів. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Завдання 2. Визначте письмово основні принципи формування та внутрішньої організації парламентських фракцій в зарубіжних країнах

Завдання 3. Охарактеризуйте роль комісій (комітетів) у законодавчому процесі зарубіжних парламентів.

Завдання 4. Охарактеризуйте основні критерії класифікації паламентів. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Завдання 5. Визначте письмово основні принципи формування та внутрішньої організації парламентських фракцій в зарубіжних країнах.

Завдання 6. Визначте письмово особливості процедури прийняття бюджету в зарубіжних парламентах.

Завдання 7. На підставі вивчення навчальних посібників, підручників та аналізу зарубіжних конституцій охарактеризуйте основні форми контролю парламентів за діяльністю урядів в провідних країнах світу.

Завдання 8. Дайте письмову характеристику структури парламенту США.

Питання для самоконтролю

1. Що таке парламент і коли він виник?
2. Розкрийте основні функції парламенту.
3. Дайте визначення парламентаризму.
4. Охарактеризуйте основні етапи розвитку парламентаризму.

5. Які типи парламентів ви знаєте?
6. Що таке активні, реактивні, маргінальні і мінімальні парламенти?
7. Формування парламентів за рубежем.
8. Назвіть основні структурні елементи палат парламентів.
9. Депутатські фракції: поняття, структура, функції.
10. Які принципи формування парламентських комісій (комітетів) за рубежом?
11. Як працюють парламентські комісії?
12. Правове положення спікера палати парламенту.
13. Які функції апарату парламенту?
14. Правовий статус зарубіжних парламентаріїв.
15. Розкрийте зміст понять «депутатський імунітет» та «депутатський індемнітет».
16. Які основні повноваження парламентів?
17. Внутрішньополітичні та зовнішньополітичні повноваження парламентів.
18. Види контрольних повноважень парламентів.
19. Що таке «інтерпеляція»?
20. Форми парламентського контролю за діяльністю уряду.
21. Охарактеризуйте основні етапи законодавчого процесу в зарубіжних країнах.
22. Що таке «промульгація»?
23. Які особливості процедури прийняття бюджету в парламентах зарубіжних країн?

Тема 6: Уряд в зарубіжних країнах

Завдання 1. Дайте письмову характеристику основних видів урядів, що діють в країнах світу (однопартійний, коаліційний, уряд меншості, «службовий» уряд).

Завдання 2. Охарактеризуйте особливості функціонування інституту делегованого законодавства: його сутність, види, способи контролю за ним. Висловіть свою точку зору на переваги та недоліки цього інституту.

Завдання 3. Дайте порівняльну характеристику особливостей конституційно-правового статусу урядів в США та Великобританії. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Завдання 4. Вирішіть тестові завдання:

1. Знайдіть помилку:

В президентській республіці уряд:

- а) формується президентом;
- б) є вищим органом виконавчої влади, який діє під керівництвом президента;
- в) несе колегіальну відповідальність

2. Знайдіть помилку:

В парламентській республіці уряд:

- а) формується лише або переважно з депутатів парламенту;
- б) може бути відправлений у відставку парламентом;
- в) несе політичну відповідальність перед парламентом.

3. Акти, які видаються на підставі делегування парламентом своїх повноважень у законодавчій сфері мають назву:

- а) декрети-закони;
- б) постанови;
- в) укази;
- г) ордонанси.

4. До способів формування урядів в зарубіжних країнах відносяться:

- а) парламентський;
- б) імперативний;
- в) позапарламентський.

Питання для самоконтролю

1. Поняття уряду.
2. Як називаються уряди та їх керівники в різних країнах?

3. Види урядів за рубежем.
4. Дайте характеристику основних способів формування урядів в зарубіжних країнах.
5. Парламентський спосіб формування урядів.
6. Особливості позапарламентського способу формування урядів.
7. З кого складається уряд?
8. Хто такий «міністр без портфеля»?
9. Глава уряду, його повноваження.
10. Як засідають уряди і як вони приймають рішення?
11. Внутрішня структура урядів за рубежем.
12. Апарат уряду.
13. Охарактеризуйте основні сфери повноважень урядів за рубежем.
14. Роль уряду у бюджетному процесі.
15. Яка правова природа актів урядів?
16. Що таке делеговане законодавство?
17. Яка юридична сила актів, прийнятих на підставі парламентського делегування?
18. Назвіть основні форми конституційної відповідальності урядів за рубежем.

Тема 7: Конституційний статус глави держави за рубежем

Завдання 1. Визначте письмово характерні ознаки глави держави.

Завдання 2. На основі аналізу зарубіжних конституцій охарактеризуйте повноваження глав держав у сфері законотворчості. Наведіть конкретні приклади.

Завдання 3. Дайте порівняльну характеристику конституційно-правового статусу глав держав в президентських та парламентських республіках. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Завдання 4. Вирішіть тестові завдання:

1. Непрямі вибори президента передбачають:
  - а) вибори президента парламентом;
  - б) вибори президента колегією виборщиків;
  - в) вибори президента у другому турі голосування.
2. Скріплення актів глави держави прем'єр-міністром або міністром, відповідальним за виконання акту – це...
  - а) інтерпеляція;
  - б) інвеститура;
  - в) контрасигнатура;
  - г) реінтеграція.
3. Якого віку повинен досягти громадянин США, щоб мати право балотуватись на пост президента:
  - а) 40 років;
  - б) 30 років;
  - в) 35 років;
  - г) 45 років.
4. За якою системою престолонаслідування право на заміщення престолу мають лише чоловіки:
  - а) мусульманська;
  - б) кастильська;
  - в) австрійська;
  - г) салічна.
5. Термін повноважень президента Франції:
  - а) 4 роки;
  - б) 5 років;
  - в) 6 років;
  - г) 7 років.
6. Який віковий ценз встановлений законодавством Італії для обрання на пост глави держави:
  - а) 40 років;
  - б) 45 років;

- в) 30 років;
  - г) 35 років.
7. Які види вето можуть застосовуватись главою держави по відношенню до законів, прийнятих парламентом:
- а) імперативне вето;
  - б) адміністративне вето;
  - в) відносне вето;
  - г) абсолютне.
8. Відповідно до якої системи престолонаслідування жінки мають право на наслідування престолу лише при відсутності законних спадкоємців чоловічої статі:
- а) австрійська;
  - б) кастильська;
  - в) мусульманська.
9. Вето глави держави, яке може бути переможене кваліфікованою більшістю голосів членів парламенту:
- а) відносне вето;
  - б) абсолютне вето;
  - в) імперативне вето.

Питання для самоконтролю

1. Яке місце глави держави в державному механізмі?
2. Характерні риси і особливості правового статусу монарха?
3. Дайте характеристику основних систем престолонаслідування.
4. Назвіть виключні права і привілеї монарха.
5. Що таке «цивільний лист»?
6. Розкрийте зміст принципу невідповідальності монарха.
7. Особливості правового статусу президента в країнах з різними формами республіканського правління.
8. Способи обрання президента в зарубіжних країнах.
9. Які основні повноваження глави держави?
10. Охарактеризуйте повноваження глав держав у сфері законотворчості?
11. Що таке право вето глави держави?
12. Які повноваження глави держави у міжнародних відносинах?
13. Повноваження глави держави у сфері правосуддя.
14. Надзвичайні повноваження глави держави.
15. Конституційна відповідальність глав держав за рубежем.

Тема 8: Конституційні засади організації і здійснення судової влади в зарубіжних країнах

Завдання 1. Розкрийте зміст основних завдань адміністративної юстиції. В яких країнах діють такі суди?

Завдання 2. На підставі аналізу додаткової літератури дайте коротку письмову характеристику системи спеціалізованих судів у ФРН.

Завдання 3. Накресліть схему структури судової системи США.

Завдання 4. Вирішіть тестові завдання:

1. Скільки гілок правосуддя включає в себе судова система Німеччини:
  - а) п'ять;
  - б) сім;
  - в) три;
  - г) дві.
2. Скільки гілок правосуддя включає в себе судова система Франції:
  - а) чотири;
  - б) шість;
  - в) дві;

г) п ять.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте роль судової влади у механізмі здійснення державної влади за рубежом.
2. Конституційні засади регламентації судової влади.
3. Які основні принципи здійснення правосуддя?
4. Розкрийте зміст принципу участі населення у здійсненні правосуддя.
5. Які основні види судових систем ви знаєте?
6. Розкрийте характерні риси англосаксонської судової системи.
7. В чому полягають особливості романогерманської судової системи?
8. Основні відмінності судових систем із внутрішньою спеціалізацією та судових систем із зовнішньою спеціалізацією.
9. Що таке спеціальні суди?
10. Розкрийте зміст основних завдань адміністративної юстиції.
11. Які види спеціальних судів діють в зарубіжних країнах?
12. Що таке недержавні суди?
13. Хто такі шеффени і асизи?
14. Охарактеризуйте принципи діяльності судів за рубежом.

Тема 9: Конституційний контроль в зарубіжних країнах

Завдання 1. Розкрийте зміст функцій органів конституційного контролю. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Завдання 2. Складіть порівняльну таблицю способів формування органів конституційного контролю в країнах Європи.

Завдання 3. На підставі аналізу конституційних актів та вивчення додаткової літератури висловіть свою точку зору щодо юридичної сили актів органів конституційного контролю та їх місця в системі джерел права провідних зарубіжних країн.

Завдання 4. Дайте порівняльну характеристику організації і здійснення конституційного контролю у ФРН та Франції. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення конституційного контролю.
2. Назвіть основні етапи розвитку інституту конституційного контролю за рубежом.
3. Які моделі конституційного контролю існують в зарубіжних країнах?
4. Охарактеризуйте особливості здійснення конституційного контролю за американською моделлю.
5. Які характерні риси європейської моделі конституційного контролю?
6. Форми конституційного контролю за рубежом.
7. Попередній конституційний контроль: поняття, умови.
8. Наступний конституційний контроль.
9. Що таке конституційний контроль шляхом дії і шляхом заперечення?
10. Конкретний конституційний контроль: в яких країнах він застосовується?
11. Які способи формування органів конституційного контролю застосовуються в зарубіжних країнах?
12. Які вимоги ставляться до членів органів конституційного контролю?
13. Структура органів конституційного контролю за рубежом.
14. Визначте основні повноваження органів конституційного контролю за рубежом.
15. Правова природа рішень органів конституційного контролю.

Тема 10: Місцеве самоврядування в зарубіжних країнах

Завдання 1. Дайте письмову характеристику різновидів структури виконавчого апарату в муніципалітетах зарубіжних країн.

Завдання 2. Накресліть схему форм та методів впливу уряду на діяльність органів місцевого самоврядування за рубежом.

Завдання 3. Накресліть схему системи органів місцевого самоврядування Франції.

Питання для самоконтролю

1. Особливості місцевого самоврядування.
2. Яка роль місцевого самоврядування в механізмі держави?
3. Конституційне закріплення місцевого самоврядування.
4. Дайте визначення поняття «місцеве самоврядування».
5. Що таке муніципалітет?
6. Які моделі місцевого самоврядування існують за рубежом?
7. Історія розвитку інституту місцевого самоврядування за рубежом.
8. Які теорії місцевого самоврядування існують в зарубіжному конституціоналізмі?
9. Охарактеризуйте порядок формування органів місцевого самоврядування за рубежом.
10. Система органів місцевого самоврядування за рубежом.
11. Які основні функції і повноваження муніципальних органів?
12. Структура органів місцевого самоврядування.
13. Дайте характеристику різновидів структури виконавчого апарату в муніципалітетах зарубіжних країн.
14. Які основні джерела фінансування органів місцевого самоврядування в зарубіжних країнах?
15. Розкрийте зміст основних принципів взаємовідносин органів місцевого самоврядування з центральною владою за рубежом.

1.5. Індивідуальні завдання

1.5.1. Основні вимоги до написання індивідуальних завдань

Індивідуальні завдання передбачаються у формі реферату.

Тема реферату обирається студентом добровільно або закріплюється за студентом викладачем на початку семестру і виконується за ustalеними вимогами. Виконання реферату передбачає:

– підбір та опрацювання літератури за темою;

– складання плану і виконання роботи (вступ, *перше питання* – розкриття теоретичних аспектів проблеми, виклад основних ідей та пропозицій авторів; *друге питання* – аналіз фактичних та статистичних даних; висновки; список використаної літератури та інформаційних джерел);

Метою виконання рефератів є закріплення і систематизація студентами отриманих знань у процесі участі в аудиторних заняттях і самостійної роботи.

Для виконання реферату студенти повинні використовувати законодавчі та підзаконні акти, інструктивно-методичні матеріали, науково-монографічну літературу, судову практику, статистичні дані, аналітичну інформацію органів управління. Реферат має містити зіставлення різних точок зору з досліджуваного питання.

Роботи виконуються комп'ютерним способом з одностороннім розміщенням тексту на папері формату А4 (210 мм x 297 мм) з дотриманням прийнятих у діловодстві стандартних берегів: лівого – 30 мм, верхнього та нижнього – 20 мм, правого – не менше 10 мм.

Робота починається з титульного аркуша. Нумерація аркушів роботи починається з титульного аркуша. Номер на титульному аркуші не проставляється.

Обсяг роботи має забезпечувати належне висвітлення завдання і повинно бути виконано шрифтом Times New Roman кеглем 14 з 1,5 міжрядковим інтервалом.

Обов'язково в тексті повинні бути посилання на джерела, що були використані при написанні реферату. Посилання подаються у квадратних дужках з вказівкою номера джерела, за

яким воно внесене у список використаних джерел, та сторінки (якщо подається точна цитата або числові дані), наприклад [3, с.8].

Загальний обсяг реферату має становити до 15 сторінок формату А4.

Титульний аркуш реферату оформлюється за зразком 1.

Зразок 1

**ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**
Кафедра конституційного, адміністративного та фінансового права

**Навчальна дисципліна:
Конституційне право зарубіжних країн**

РЕФЕРАТ
на тему:
« ... назва теми ... »

Виконала:
Вікторія ХАВРОНІУК
студентка 2 курсу

Перевірила:
Алла ІВАНОВСЬКА,
доктор юридичних наук,
професор

**Хмельницький
2023**

Виклад роботи подається за наведеним нижче порядком.

	Стор.
Вступ	– 2
1. (назва першого розділу)	– 3
2. (назва другого розділу)	– 6
3. (назва третього розділу)	– 9
Висновки	– 12
Список використаних джерел	– 14

Вступ

.....
(Виклад змісту вступу)

.....
1. (назва першого розділу)

.....

(Виклад змісту першого розділу)

.....

2. (назва другого розділу)

.....

(Виклад змісту другого розділу)

.....

3. (назва третього розділу)

.....

(Виклад змісту третього розділу)

.....

Висновки

.....

(Виклад змісту висновків)

.....

Список використаних джерел

1. . . . *(реквізити джерела)* .....

2. . . . *(реквізити джерела)* .....

3. . . . *(реквізити джерела)* ....., *(і т.д. відповідно до вимог оформлення списку джерел).*

Нижче списку використаних джерел рукописним способом зазначаються дата виконання реферату і особистий підпис студента.

1.5.2. Тематика індивідуальних завдань

1.5.2.1. Теми рефератів

1. Конституційно-правові норми: поняття та характерні риси.
2. Нестатутні джерела конституційного права за рубежом.
3. Конституція – головне джерело конституційного права в зарубіжних країнах.
4. Права і свободи людини в теорії конституціоналізму.
5. Особисті права і свободи – основа правового статусу особи.
6. Конституційно-правове регулювання політичних прав і свобод громадян за рубежом.
7. Інститут омбудсмена в зарубіжних країнах.
8. Конституційно-правове регулювання інституту громадянства в зарубіжних країнах.
9. Підстави набуття громадянства за рубежом.
10. Особливості набуття громадянства шляхом натуралізації в різних зарубіжних країнах.
11. Підстави та умови припинення громадянства за рубежом.
12. Поняття «форма держави» в зарубіжному конституціоналізмі.
13. Сучасна монархія: поняття, загальні риси та її види.
14. Політичний режим за рубежом: поняття та види.
15. Політичні партії як елемент політичної системи за рубежом.
16. Види партійних систем за рубежом.
17. Поняття та класифікація політичних партій в зарубіжному конституціоналізмі.
18. Конституційне і законодавче закріплення статусу політичних партій за рубежом.
19. Організаційно-правові засади діяльності політичних партій за рубежом.
20. Принципи виборчого права за рубежом.
21. Особливості організації та проведення виборів в зарубіжних країнах.
22. Пропорційна виборча система: поняття, особливості застосування.
23. Історія розвитку інституту парламентаризму в зарубіжних країнах.
24. Правовий статус депутатів парламентів за рубежом.
25. Законодавчий процес в зарубіжних парламентах.
26. Правова природа урядів за рубежом.
27. Урядова правотворчість.
28. Владна компетенція урядів в зарубіжних країнах.
29. Глава держави в системі вищих органів державної влади за рубежом.

30. Конституційно-правове регулювання повноважень глав держав за рубежом.
31. Конституційна регламентація інституту судової влади в зарубіжних країнах.
32. Адміністративна юстиція за рубежом.
33. Судові системи в зарубіжних країнах.
34. Правова регламентація діяльності спеціальних судів в зарубіжних країнах.
34. Конституційні принципи організації і здійснення судової влади в зарубіжних країнах.
35. Юридична природа інституту конституційного контролю за рубежом.
36. Формування органів конституційного контролю в зарубіжних країнах.
37. Організація роботи органів місцевого самоврядування за рубежом.
38. Основні закономірності і тенденції розвитку конституційного права в країнах Західної Європи.

Оцінювання результатів виконання рефератів здійснюється відповідно до чинної в університеті системи оцінювання знань в умовах запровадження Європейської кредитно-трансферної системи (ЄКТС) і включається до поточної успішності.

1.6. Підсумковий контроль

Підсумковий семестровий контроль проводиться у формі заліку.

1.6.1. Питання для підсумкового контролю

1. Поняття галузі конституційного права за рубежом.
2. Предмет галузі конституційного права в зарубіжних країнах.
3. Методи конституційно-правового регулювання суспільних відносин в зарубіжних країнах.
4. Субєкти конституційно-правових відносин в зарубіжних країнах.
5. Поняття та види джерел конституційного права зарубіжних країн.
6. Система галузі конституційного права.
7. Загальна характеристика та класифікація конституційно-правових норм.
8. Формалізовані та неформалізовані джерела конституційного права за рубежом.
9. Конституція, як головне джерело конституційного права зарубіжних країн.
10. Класифікація конституцій.
11. Порядок прийняття конституції.
12. Порядок внесення змін та доповнень до конституції в зарубіжних країнах.
13. Особливості еволюції та сучасні моделі зарубіжних конституцій.
14. Конституційні, органічні та звичайні закони як джерела конституційного права в зарубіжних країнах.
15. Внутрішньодержавні та міжнародно-правові договори та їх значення в конституційному регулюванні.
16. Види спеціальних нормативно-правових актів як джерел конституційного права.
17. Судові прецеденти як джерела конституційного права в країнах англосаксонської системи права.
18. Акти тлумачення та доктринальні джерела конституційного права.
19. Конституційно-правовий звичай та конституційно-правова угода як джерела конституційного права.
20. Права та свободи особи в теорії конституціоналізму.
21. Класифікація конституційних прав і свобод людини та громадянина.
22. Особисті права та свободи.
23. Політичні права та свободи громадян в зарубіжних країнах.
24. Соціально-економічні та культурні права та свободи особи за рубежом.
25. Правові гарантії реалізації та захисту конституційних прав та свобод громадян в зарубіжних країнах.
26. Поняття та характерні риси інституту громадянства в зарубіжних країнах.
27. Способи набуття громадянства в зарубіжних країнах.

28. Підстави припинення громадянства за рубежем.
29. Поняття та види політичних партій в зарубіжних країнах.
30. Політико-партійні системи за рубежем.
31. Організаційно-правові аспекти діяльності політичних партій в зарубіжних країнах.
32. Проблеми фінансування діяльності політичних партій за рубежем.
33. Юридична інституціоналізація політичних партій в зарубіжних країнах.
34. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в зарубіжних країнах.
35. Поняття та джерела виборчого права за рубежем.
36. Принципи виборчого права в зарубіжних країнах.
37. Основні стадії виборчого процесу в зарубіжних країнах.
38. Поняття та загальна характеристика виборчих систем.
39. Мажоритарна виборча система та її різновиди.
40. Особливості проведення виборів за пропорційною виборчою системою.
41. Поняття та класифікація референдумів в зарубіжних країнах.
42. Поняття та історія розвитку інституту парламентаризму в зарубіжних країнах.
43. Класифікація парламентів.
44. Побудова парламентів в зарубіжних країнах.
45. Організація діяльності парламентів за рубежем.
46. Внутрішня структура палат парламентів в зарубіжних країнах.
47. Види парламентських комісій (комітетів) за рубежем та організація їх діяльності.
48. Конституційно-правовий статус депутатів парламентів зарубіжних країн.
49. Компетенція парламентів у зарубіжних країнах.
50. Форми парламентського контролю за рубежем.
51. Субєкти та стадії законодавчого процесу у парламентах зарубіжних країн.
52. Загальна конституційно-правова характеристика урядів в зарубіжних країнах.
53. Способи формування урядів за рубежем.
54. Структура та організація діяльності урядів в зарубіжних країнах.
55. Конституційна відповідальність урядів за рубежем.
56. Парламентський контроль за діяльністю уряду.
57. Владна компетенція урядів за рубежем.
58. Основні форми урядової правотворчості.
59. Конституційна регламентація судової влади в зарубіжних країнах.
60. Види судових систем за рубежем та їх ознаки.
61. Правова регламентація діяльності спеціалізованих судів в зарубіжних країнах.
62. Особливості конституційно-правового статусу суддів за рубежем.
63. Конституційні принципи організації і здійснення судової влади в зарубіжних країнах.
64. Поняття і юридична природа інституту глави держави у зарубіжних країнах.
65. Особливості конституційно-правового статусу монарха.
66. Конституційно-правовий статус глави держави у країнах з республіканською формою правління.
67. Повноваження глав держав за рубежем.
68. Конституційна відповідальність глав держав за рубежем.
69. Поняття та юридична природа конституційного контролю в зарубіжних країнах.
70. Історія становлення інституту конституційного контролю.
71. Форми конституційного контролю в зарубіжних країнах.
72. Моделі конституційного контролю в зарубіжних країнах.
73. Компетенція органів конституційного контролю за рубежем.
74. Поняття та історія розвитку інституту місцевого самоврядування за рубежем.
75. Порядок формування органів місцевого самоврядування.
76. Структура та форми діяльності органів місцевого самоврядування в зарубіжних країнах.
77. Повноваження органів місцевого самоврядування.
78. Взаємовідносини органів місцевого самоврядування за рубежем з центральною владою.

2. Схема нарахування балів

2.1. Нархування балів студентам з навчальної дисципліни здійснюється відповідно до такої схеми:

2.2. Обсяг балів, здобутих студентом під час лекцій з навчальної дисципліни, обчислюється у пропорційному співвідношенні кількості відвіданих лекцій і кількості лекцій, передбачених навчальним планом, і визначається згідно з додатками 1 і 2 до Положення про організацію освітнього процесу в Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова.

З цієї навчальної дисципліни передбачено проведення 9 лекцій за денною формою навчання.

Отже, студент може набрати під час лекцій таку кількість балів:

№ з/п	Форма навчання	Кількість лекцій за планом	Кількість відвіданих лекцій								
			1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	денна	9	1,1	2,2	3,3	4,4	5,6	6,7	7,8	8,9	10

2.3. З цієї навчальної дисципліни передбачено проведення 9 семінарських занять за денною формою навчання.

За результатами семінарського (практичного, лабораторного) заняття кожному студенту до відповідного документа обліку успішності виставляється кількість балів від 0 до 5 числом, кратним 0,5, яку він отримав протягом заняття.

Критерії поточного оцінювання знань студентів наведені у п. 4.3.8. Положення про організацію освітнього процесу в Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова (затвердженого 29 травня 2017 року, протокол № 14).

2.4. Перерозподіл кількості балів в межах максимально можливої кількості балів за самостійну роботу студентів та виконання індивідуальних завдань, наведено в наступній таблиці:

№ з/п	11 тем	Номер теми										Усього балів
		1.	2.	3.	4	5	6.	7	8.	9.	10.	
1.	Максимальна кількість балів за самостійну роботу	1	2	1	1	1	2	2	1	2	2	16
2.	Максимальна кількість балів за індивідуальне завдання	4										4
	Усього балів											20

3. Рекомендовані джерела

3.1. Основні джерела

1. Грін О.О. Конституційне право зарубіжних країн : навчальний посібник. Ужгород : Видавництво ФОП Бреза А.Е., 2015. 183 с.
2. Державне право зарубіжних країн (у схемах) : навч. посіб. / Б. В. Калиновський, О. Я. Лапка, Н. Я. Лапка, Т. О. Пікуля, Л. А. Івершенко, Л. М. Козодой, К. В. Тарасенко; За заг. ред. О. Я. Лапки. К.: КНТ, 2012. 528 с.
3. Івановська А. М. Конституційне право зарубіжних країн : навчальний посібник. В 2-х частинах. Частина 1. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2017. 592 с.
4. Івановська А. М. Конституційне право зарубіжних країн : навчальний посібник. В 2-х частинах. Частина 2. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2017. 653 с.
5. Кириченко В.М. Порівняльне конституційне право : модульний курс. К. : «Центр учбової літератури», 2012. 256 с.
6. Конституційне право зарубіжних країн: навчальний посібник для вузів /За заг. ред. проф. В.О Ріяки. К. : Юрінком Інтер, 2012. 512 с.
7. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: Навч. посіб. / В.М. Бесчастний, О.В. Філонов, В.М. Субботін, С.М. Пашков; За ред. В.М. Бесчастного. К. : Знання, 2007. 467 с.
8. Конституційне право зарубіжних країн : навчальний посібник для підготовки до іспитів. / Укладачі : І. Тетарчук, Т. Дяків. К. : Центр навчальної літератури, 2020. 206 с.
9. Конституційне право зарубіжних країн : підручник / Н.В. Мішина, В.О. Міхальов, В.О. Куранін та ін. ; за ред. Н.В. Мішиної, В.О. Міхальова. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 644 с.
10. Конституційне право : підручник / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; за заг. ред. О. С. Бакумова, Т. І. Гудзь, М. І. Марчука ; [О. С. Бакумов, Л. Д. Варунц, Т. І. Гудзь та ін.] ; передм. М. І. Марчука. Харків, 2019. 484 с.
11. Панкевич О. З. Державне право зарубіжних держав : підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 260 с.
12. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.

13. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс : підручник. 2-ге видання, перероб. і доповн. К. : Юрінком Інтер, 2011. 464 с.

3.2. Допоміжні джерела

Тема 1

1. Давидов Р. Данилюк Ю. Питання теорії конституційних правовідносин. *Право України*. 2006. № 1. С. 16–19.
2. Корчака В.М. конституційно–правові відносини : основні наукові підходи до розуміння. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Серія ПРАВО. Випуск 29. Том 1. С. 74–79.
3. Чехович Т.В. Роль конституційних відносин у становленні та розвитку демократичної правової державності. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 46–58.
4. Бабенко К. Методи конституційного регулювання політико-правових відносин. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2009. № 1 (15). С. 61–65.
5. Білоскурська О.В. Конституційна доктрина як джерело конституційного права. *Правова держава*. Випуск 29. . С. 139-145.
6. Бондаренко Є.І. Судовий прецедент як джерело права в країнах романо-германської правової сім'ї. URL : www.rusnauka.com/4_SWMN_2010/Pravo/58923.doc.htm
7. Васильченко О. П. Джерела конституційного права : навчальний посібник. К. : Реферат, 2010. 188 с.
8. Васянович О. А. Правова система Ізраїлю : міжнародний та національно-правовий аспекти. *Порівняльно–аналітичне право*. 2015. № 4. С. 426–428.
9. Губанов О. О., Правова доктрина як джерело права в межах романно-германської, англосаксонської та релігійно-традиційної правової сім'ї : порівняльна характеристика. *Право і суспільство*. 2015. № 6.С. 9–14.
10. Дуда Х. І. Судовий прецедент як джерело процесуального права. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 176-181.
11. Жерьобкіна Є. А. Судовий прецедент як джерело права в романо-германській правовій сім'ї. *Правові горизонти*. 2019. С. 98-102. URL : <https://law-review.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/04/%E2%84%961427-2019-1-98-102.pdf>
12. Забокрицький І. І. Поняття джерел конституційного права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. : Юриспруденція. 2013. № 6–3. – Том 1. С. 55–59.
13. Кармаліта М. С. Місце правової доктрини в сучасній системі джерел (форм) права України. *Публічне право*. 2012. № 2. С. 279–287.
14. Корунчак Л. А. Формування правового звичаю : історично-синергетичний погляд. *Право і суспільство*. 2013. № 6–2. С. 29–32.
15. Красюк І. Роль науково-практичного коментаря в забезпеченні верховенства закону. *Юридичний вісник*. 2013. № 2. С. 10–14.
16. Луцький Р. П. Ієрархічність правових джерел (нормативних актів) як відображення буття позитивного права. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 18–21.
17. Марчук Р.П. Поняття конституції та її види: політико-юридичний аспект. *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. Серія: Політичні науки. 2015. № 4. С. 11-16.
18. Михайлович Д. М. Деякі аспекти проблематики доктринального тлумачення. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 20. С. 164–170.
19. Мяловицька Н. Я. Правова природа договору як джерела конституційного права у федеративних та унітарних державах. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 2005. С. 68–71.
20. Пархоменко Н. М. Джерела права : проблеми теорії та методології : монографія. К. : Юридична думка, 2008. 336 с.
21. Пильгун Н.В. Місце і роль правового прецеденту в правовій системі України.

Юридичний вісник. 2021. № 2 (59). С. 55-61.

22. Попович Н. В. Конституційні закони в країнах Вишеградської групи. URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&_S21P03=FILE=&_S21STR=Pz_2016_135_5
23. Попович Н. В. Конституційний закон як різновид закону. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2015. Випуск 30. С. 84–95.
24. Семеніхін І. В. Правова доктрина : поняття та особливості. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2009. Випуск 18. С. 127–139.
25. Сидоренко О. О. Джерела судового права на сучасному етапі розвитку. *Актуальні проблеми судового права* : матеріали міжнар. наук.- прак. конф., присвяч. Пам'яті проф. І. Є. Марочкина (Харків, 30 жовт. 2015 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. С. 98–100.
26. Слотвінська Н.Д. Порівняльно-правова характеристика судової нормотворчості. *Порівняльне аналітичне право.* 2016. № 1. С. 32–33.
27. Толкачова Н. Є. Звичаєве право : навч. посіб. К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський Університет». 2005. 230 с.
28. Толкачова Н. Є. Правовий звичай, узвичаєність, звичай ділового обороту – форми права сучасної України : проблеми застосування. *Соціологія права.* 2011. № 2. С. 34–38. URL : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/socpr/2011_2/Tolkachova.pdf
29. Шамрай В. В. До питання доктрини співвідношення міжнародного договору та конституційного права в умовах європейської інтеграції. *Право і громадянське суспільство.* 2015. № 2. С. 23–32.

Тема 2

1. Альбертіні Л. М. Правове регулювання громадянства в європейських державах. К. : Веселка, 1999. 124 с.
2. Бородін І. Права і свободи громадян, їх класифікація, гарантії реалізації. *Право України.* 2001. № 12. С. 28–32.
3. Гураль П. Ф., Панкевич О. З. Інститут конституційно-правового статусу особи у зарубіжних країнах. Частина 1: Громадянство у зарубіжних країнах: Навчально-методичні матеріали. Львів : Львівський юридичний інститут МВС України. 2005. 96 с.
4. Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е. Європейське право в галузі прав людини : Джерела і практика застосування. К. : Веселка, 1997. 450 с.
5. Закриницька В. Омбудсмен з прав дитини в механізмі державного захисту прав, свобод і законних інтересів дітей : зарубіжний досвід. *Вісник Академії правових наук України.* 2012. № 4 (71). С. 346–356.
6. Кавецька Н. Інститут омбудсмена : міжнародний досвід та українські реалії. HUMANITIES & SOCIAL SCIENCES 2009 (HSS–2009), 14–16 MAY 2009, LVIV, UKRAINE. С. 145–146.
7. Кушніренко О.Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина : навч. посібник. Х. : Факт, 2001. 440 с.
8. Кушніренко О., Барабаш Ю. Інститут євро омбудсмена : питання теорії і позитивної практики. *Право України.* 2001. № 6. С. 44–47.
9. Малиновська О. А. Безпека та небезпека подвійного громадянства. *Стратегічні пріоритети.* 2017. № 3 (44). С. 29-35.
10. Марцеляк О. В. Міжнародний досвід функціонування деяких спеціалізованих омбудсманів. *Право України.* 2003. № 4. С. 123–127.
11. Марцеляк О. В. Інститут омбудсмана : теорія і практика. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 450 с.
12. Мінюков А. Система органів державної влади, що забезпечують конституційні права і свободи людини і громадянина : їх повноваження. *Право України.* 2002. № 4. С. 60–65.
13. Молдован В. В., Чулінда Л. І. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і

громадянина : навч. посіб. К. : «Центр учбової літератури», 2012. 206 с.

14. Поєдинок О. Р. Міжнародно- та національно-правові аспекти принципу діючого громадянства. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова*. Правознавство. 2018. Т. 23. Вип. 2(33). С. 98-105.
15. Прокопенко І.П. Філіація і натуралізація як спосіб набуття громадянства в зарубіжних країнах. URL : http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/9019/1/Nauk_chyt_2017_162-164.pdf
16. Рабінович П.М. Основні права людини : поняття, класифікація, тенденції. *Український часопис прав людини*. 1995. № 1. С. 14–32.
17. Рабінович П., Панкевич І. Обмежування прав людини : загальнотеоретична характеристика. *Юридична Україна*. 2003. № 8. С. 9–14.
18. Рудик В. Щодо питання про конституційні гарантії права людини на соціальний захист. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 6. С. 25–28
19. Сподинський О. О. Полігромадянство: позитивні і негативні сторони. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 5. С. 38-41.
20. Сподинський О. О. Біпатризм в контексті міграційної політики України та зарубіжних країн. *Правове регулювання економіки*. 2019. № 18. С. 53-64.
21. Суржинський М.І. Поняття громадянства та конституційне регулювання його основних засад у пострадянських державах (порівняльний аналіз). *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 93–97.
22. Тетруашвили О. Приобретение гражданства Германии. URL : www.bestlawyers.ru/php/news/newsnew.phtml?id=368&idnew...0
23. Тисячний Д.В. Міжнародно-правові аспекти інституту множинного громадянства в контексті конституційного та міжнародного права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 49-53.
24. Юськів Н. В. Громадянство в системі правового статусу неповнолітніх. URL : <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2271/vnulpurn201480737.pdf>
25. Янковський С. А. Міжнародно-правові аспекти інституту громадянства у контексті європейської правової традиції. *Форум права*. 2011. № 3. С. 909-914.

Тема 3

1. Бевз Т. Інституціоналізація політичних партій як процес. *Наукові записки*. Випуск 3 (53). С. 31–44.
2. Берченко Г. В. Конституційне закріплення статусу політичних партій та інших інститутів громадянського суспільства (досвід зарубіжних країн). *Форум права*. 2009. № 2. С. 50–55.
3. Бірс Д. Дж. Права та обов'язки опозиційних партій в демократичних країнах. URL : <http://www.pdp.org.ua/index.php?id=txt&a=1429>
4. Васильченко О. Фінансування політичних партій в зарубіжних країнах. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2008. № 6. С. 80–85.
5. Висоцький В. М. Деякі питання становлення та розвитку політичних партій як правової категорії. *Вісник Львівського інституту внутр. Справ*. 2003. Вип. 2. С. 328 с.
6. Висоцький В. М. Функції політичних партій : правовий зміст, поняття, ознаки, правова регламентація. *Держава і право*. 2010. Вип. 49. С. 147-153. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/34297/21-Visotskiy.pdf?>
7. Гейда О. В. Поняття політичної партії як правового інституту та її ознаки. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2002. № 11. С. 306-309.
8. Георгізова І. Л. Взаємодія виборчої та партійної систем та їх вплив на формування органів державної влади. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. 2012. Серія ПРАВО. Випуск 20. Частина 1. Том 1. С. 138-140.
9. Гонюкова Л. Державне регулювання фінансування діяльності політичних партій. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2014. № 11. URL : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=783>
10. Дахова І. І. Свобода об'єднань у рішеннях Європейського Суду з прав людини. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15198/1/Dahova_434-436.pdf.

11. Здіорук С. І., Бичек В. В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин : монографія. К. : НІСД, 2001. 144 с.
12. Корчак Я. О. Фінансування політичних партій : теоретичні аспекти визначення типу (принципу) правового регулювання. *Юридичний вісник*. 2021. 2 (59). С. 85-93.
13. Кустова С. Основні принципи регулювання державного фінансування політичних партій: досвід країн розвиненої демократії та Україна. URL : <http://journals.maup.com.ua/index.php/public-management/article/view/356>
14. Левицька Г. Інституціоналізація політичних партій у зарубіжних країнах. URL : <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=12&d=416>.
15. Лук'янов Д. В. Правове регулювання джерел фінансування політичних партій. *Проблеми законності* : Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2000. Вип. 46. С. 17-23.
16. Олефіренко Е. О., Правове регулювання державного фінансування політичних партій : вітчизняний і світовий досвід. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1. С. 74-76.
17. Політичні партії : теорія та функціональні практики : [навчальний посібник] / Новакова О. В., Агафонова Г. С., Моїсеєва А. С., Струнін П. А. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. – 300 с. URL : enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/7307/3/Political.pdf
18. Посібник для політичних партій з політичного фінансування. *Міжнародна фундація виборчих систем (IFES) в Україні*. 2018. 164 с.
19. Примуш М. Політичні партії : взаємодія з інститутами політичної системи. *Віче*. 2000. № 4. С. 83–92.
20. Примуш М.В. Правова регламентація ідеологічних та організаційних засад політичних партій. *Право України*. 2000. № 11. С. 25-29.
21. Примуш М.В. Партії і влада : фактори формування та інституціоналізація політичних партій. *Політика і час*. 2000. № 11/12. С. 94-100.
22. Примуш М. Політичні партії на виборах. *Віче*. 2003. № 10. С. 47–52.
23. Примуш М. Право і утворення політичних партій. *Право України*. 2004. № 1. С. 22-25.
24. Примуш М., Нагорняк Т. Конституціоналізація політичних партій. *Людина і політика*. 2004. № 2. С. 18-22.
25. Рыбачок С. Конституційно–правове регулювання порядку створення, діяльності та заборони політичних партій у державах посткомуністичного простору : критерії оцінки демократичності. URL : eprints.oa.edu.ua/1558/1/rybachok_121205.pdf
26. Ришли А. Х. Жизнь партий. История американских политических партий. М., 1999. 452 с.
27. Рудень Д. М. Політико-правові засади державного фінансування політичних партій в Україні. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. Випуск 4 (44). С.89-94.
28. Совгиря О. Фінансування політичних партій : правовий аспект. *Право України*. – 2003. № 5. С. 130-133.
29. Сон С. С. Правове регулювання фінансової діяльності політичних партій: європейський досвід та українське законодавство. URL : <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/7980/%D0%A1%D0%BE%D0%BD.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
30. Цюбченко А. Державне фінансування політичних партій : український та світовий досвід. URL : <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13140/10.pdf>
31. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем : навч. посібник. Львів : Тріада плюс, 2004. 528 с.
32. Ярош Я. Політичні партії як суб'єкти громадянського суспільства. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2018. № 2(4). С. 146-155. URL: <https://relint.vnu.edu.ua/index.php/relint/article/view/81/75>.
- 33.

Тема 4

1. Бондар М.Ю. Особливості проведення конституційного референдуму у Франції 1958 року. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 1(10). С. 29-32.

2. Бучин М. А. Фінансування виборчого процесу як елемент дотримання демократичних принципів виборів. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2016. № 4. С. 4-9.
3. *Вибори в Європейському Союзі* / [Безп'ятчук Ж., Євгенєва А., Ковриженко Д. та ін.]; за ред. Д. С. Ковриженка; Лаб. законодав. ініціатив. К.: ФАДА: ЛТД, 2006. 155 с.
4. Дерев'янка С. Віковий ценз учасників виборів і референдумів за конституціями світу: порівняльно-правовий аналіз. *Вибори та демократія*. 2008. № 1 (15). С. 22-28.
5. *Законотворчість: участь громадськості у законодавчому процесі: Інформаційно-аналітичне дослідження* / А. М. Євгенєва, Ю. Г. Шкарлат; Програма сприяння Парламенту України. К.: Заповіт, 2008. 98 с.
6. Іовчу Г. М. Ефективність референдумів у контексті забезпечення права громадян на участь у процесі прийняття суспільно-політичних рішень та впливу на політичний процес. URL: archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_35/Gileya35/P8_doc.pdf.
7. Ключковський Ю. Б. *Виборчі системи та українське виборче законодавство: монографія* / Національний університет «Києво-Могилянська Академія». К.: Час Друку, 2011. 132 с.
8. Марцеляк О. *Виборче право: сучасне розуміння і сутність*. *Публічне право*. 2011. № 2. С. 12-17.
9. Марцеляк О. Принцип таємного голосування: історія становлення та сучасна концепція реалізації. *Юридичний вісник*. 2015. № 3. С. 191-196.
10. Мостовец А. В. *Форми непосредственной демократии: международно-правовое и внутригосударственное регулирование*. URL: <http://www.kursach.com/biblio/00010100/006.htm>
11. Муркович Л. Місцевий референдум як форма безпосередньої участі населення в управлінні місцевими справами. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 4 (19). С. 251-260.
12. Нестерович В. Ф. Вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів: проблеми конституційної теорії та практики: монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. 736 с.
13. Нестерович В. Ф. *Поняття й види народного вето в контексті сучасних конституційно-правових трансформацій*. *Право і суспільство*. 2016. № 3. С. 27-33.
14. Оніщук М. В. Типологія референтної демократії: західноєвропейська теорія та практика. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С.114-119.
15. *Парламентські вибори в Європейському Союзі* / Ковриженко Д. С., Котляр Д. М., Євгенєва А. М. та ін. К.: Міленіум, 2002. 116 с.
16. *Референдуми в Європейському Союзі* / О. Д. Чебаненко, О. Ю. Гришук, Н. В. Колодяжна, А. Євгенєва; За ред. Д. С. Ковриженка. К.: ФАДА, ЛТД, 2007. 186 с.
17. Сарторі Дж. *Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів* / Пер. з 2-го англ. вид. К.: АртЕк, 2001. 224 с.
18. Тодика О.Ю. *Вибори до парламентів країн СНД (порівняльно-правовий аспект): монографія*. Х.: Факт, 2003. 147 с.
19. Федоренко В. Л. *Співвідношення референдумів з іншими формами безпосередньої демократії*. *Держава і право. Щорічник наук. праць молодих вчених* / Редкол.: В. Н.Денисов (голова ред.) та ін. К.: Ін Юре, 1999. Випуск 2. С. 84-90.
20. Федоренко В. Юридична сила референдумів, плебісцитів. *Віче*. 2000. № 8. С. 57-69.
21. Шалланд Л.А. *Питання виборчого права. Випуск 2. Пряме та рівне голосування*. *Вибори та демократія*. 2008. № 2 (16). С. 85-96.
22. Шведа Ю. *Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні*. Львів, 2010. 462 с.

Тема 5

1. Антошук Л. Д. *Законотворчість: організація апарату Парламентів. Світовий досвід*. [Л. Д. Антошук]; Програма сприяння парламенту України; [заг. ред.: Крижанівського В. П., Рахімкулова Е.Р.]. К.: «Заповіт», 2007. 98 с.
2. Барабаш Ю. Г. *Парламентський контроль в Україні (конституційно-правовий аспект): монографія*. Х.: Легас, 2004. 191 с.

3. Василевська Т. Е., Кодекси поведінки депутатів як інструменти підтримки депутатської етики. *Державне управління: теорія та практика*. 2013. № 2. С. 5-13. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2013_2_3
4. Гандзюк А. М. Фракційна структуризація парламенту - ознака наявності, розвитку та втілення демократичних цінностей у публічному управлінні. *Право та державне управління* : зб. наук. пр. Запоріжжя : КПУ, 2015. №3. С. 104–109.
5. Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм : проблеми теорії та практики. Чернів. держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці : Рута, 1998. 483 с.
6. Гецько В. Конституційно-правова відповідальність депутатів : окремі аспекти. *Науковий Вісник Ужгородського університету*. 2012. Серія ПРАВО. Випуск 18. С. 44-46.
7. Данилів В. Право вето : історія, міжнародний досвід та «українська специфіка» / URL : http://www.parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_id=1336&ch_id=20&as=0
8. Ключковський Ю. Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : монографія. Київ : Ваіте, 2018. 908 с.
9. Контрольні функції парламенту : український та зарубіжний досвід. Інформаційно–аналітичне дослідження. Частина 2. / Лабораторія законодавчих ініціатив. Програма сприяння Парламенту України Університету Індіани США. К., 2006. 112 с.
10. Ковриженко Д. Депутатські привілеї : зарубіжний досвід та пропозиції для України. Інформаційно-аналітичний огляд. К. : Лабораторія законодавчих ініціатив за підтримки Програми сприяння парламенту України Університету Індіани, США. 2007. 33 с.
11. Ковриженко Д. Запобігання конфлікту інтересів та корупції в депутатській діяльності : досвід країн ЄС та пропозиції для України. *Часопис Парламент*. 2011. № 3. С. 2-73.
12. Ковриженко Д., Заславський О. Правове регулювання законодавчого процесу : досвід країн ЄС та пропозиції для України. *Часопис Парламент*. 2011. № 1. С. 2-41.
13. Колюх В.В. Участь парламенту в формуванні уряду як спосіб реалізації установчої функції (міжнародна практика та українські реалії). *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2014. Випуск 2 (22). С. 117-123.
14. Манджул К. Стадії законодавчого процесу. *Юридичний журнал* 2004. № 12. URL : www.justinian.com.ua/article.php?id=1511
15. Мурашкіна Т. А. Парламентські аналітичні служби в інформаційному забезпеченні законотворчого процесу. *Наукові праці МАУП*. 2010. Вип. 2(25). С. 244-249.
16. Охотский Е. В., Баранова Н. Р. Государственная служба в парламентах зарубежных стран : общее и особенное. URL : [elibr.org.ua>internationallaw/ua_readme.php?...start...](http://elibr.org.ua/internationallaw/ua_readme.php?...start...)
17. Пігеєнко В., Рахімкулов Е. Парламентський контроль за бюджетом : подібності і відмінності у практиці різних країн світу. *Вісник «Програми сприяння парламентам України*. – 1999. № 37-38. С.19-28.
18. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи : інституційний вимір. ЛНУ ім. І. Франка. Л. : Тріада плюс, 2004. 392 с.
19. Сакір-Молочко Н. В., Самофалов Л. П. Класифікація виборчих систем світу. *Науковий вісник Сіверщини*. Серія : Право. 2018. № 1 (3). С. 54-65.
20. Сорока С. В. Взаємодія уряду та парламенту в законодавчому процесі країн Європейського Союзу. *Наукові праці. Державне управління*. Випуск 202. Том 214. С. 20-25.
21. Статус члена парламенту : зарубіжний досвід та пропозиції для України. *Часопис Парламент*. 2006. № 2. С. 25-40.
22. Француз-Яковець Т.А. Парламентські процедури двопалатних парламентав та джерела їх правового регулювання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2012. Випуск 2. С. 59-68.
23. Хмелько І. Парламентський апарат : порівняльне дослідження. *Вісник програми сприяння Парламентам України*. 2002. ПСП № 62а. С. 1-11.
24. Чепель О. Д. Депутатський індемнітет : за українським та зарубіжним законодавством. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Випуск 550. Правознавство. С. 33-37.

1. Аксенович О.А. Понятие и современное значение делегированного законодательства. *Общество и право*. 2009. № 4 (26). С. 80-86.
2. Барабаш Ю. Парламентська відповідальність Уряду в конституційній практиці країн ЄС та України. *Право України*. 2007. № 4. С. 12-18.
3. Бариська Я.О. Канцлерська модель організації влади як особлива форма республіканського правління. *Форум права*. 2010. № 2. С. 25-28.
4. Грималюк О. П. Делегована правотворчість у зарубіжних країнах. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 39-43.
5. Дахова І. Поняття виконавчої влади та її місце в державному механізмі України (конституційний аспект). *Право України*. 2002. № 12. С. 23-27.
6. Дахова І. І. Процедури припинення повноважень уряду : зарубіжний досвід. *Форум права*. 2010. № 4. С. 268-273.
7. Журба Я. М. Взаємообумовленість форми правління держави та способу формування та відповідальності уряду. *Держава і право*. Юридичні і політичні науки. Випуск 53. С. 211-217.
8. Кобрин В. Конституційно-правовий статус Прем'є-міністра Японії. *Вісник Львівського університету*. Серія юрид. 2011. Вип. 54. С. 133-138.
9. Климчук Н. І. Вплив форми правління на статус уряду в зарубіжних країнах. *Молодий вчений*. 2018. № 5 (57). С. 246-249.
10. Кобрин В. С. Конституційно-правовий статус урядів країн ЄС з монархічною формою правління. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 87-91.
11. Лагутов Ю. Конституційний статус і відповідальність глави уряду : європейський досвід і вітчизняна практика. *Трибуна*. 2009. № 5-6. С. 36-38.
12. Лагутов Ю. Проблеми формування та функціонування коаліційної моделі уряду при парламентсько-президентській формі державної влади. URL : <http://sd.net.ua/2008/11/10/interaksiya.html>
13. Лясковець О.В. Парламент – орган народного представництва в зарубіжних країнах. *Право і суспільство*. 2015. № 4. С. 13-17.
14. Павлішина Л. Японія : роль виконавчої влади у законодавчому процесі. *Право України*. 2002. № 12. С. 146–150.
15. Практика діяльності урядів Європейських держав. *Політична система і громадське суспільство : Європейські і українські реалії*. К. : Веселка, 2007. 218 с.
16. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн західної Європи : інституційний вимір. Львів : Тріада плюс, 2004. 392 с.
17. Романюк А. Типологія урядових кабінетів в країнах Західної Європи : порівняльний аналіз. *Вісник Львівського університету*. 2007. Вип. 10. С. 234-244.
18. Хоменко О.В. Виконавча влада за умов парламентської республіки та монархії (парламентської демократії). *Форум права*. 2012. № 1. С. 1037-1045.
19. Шевчук М. Відкритість національних парламентів: досвід країн Європейського Союзу. *Ефективність державного управління*. 2018. Вип. 2 (55). Ч. 1. С. 144-150.

Тема 7

1. Баталов О., Авксентьев О. Президентське вето в сучасних демократичних системах. Аналітична записка. URL : www.niss.gov.ua/articles/282
2. Еволюція повноважень Президента США. *Економіка. Фінанси. Право*. 2000. № 5. С. 34-36.
3. Задорожня Г. В. Доктрина про правовий статус глави держави в період Нового часу: паралелі із сучасністю. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 7 (223). С. 56-61.
4. Задорожня Г. В. Доктринальні дослідження правового статусу глави держави: історико-правовий екскурс. *Адміністративне право і процес*. 2014. № 3 (9). С. 172-181.
5. Задорожня Г. В. Нормативна регламентація правового статусу глави держави. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 5 (травень). С. 31-37.
6. Задорожня Г. В. Розвиток інституту глави держави в правових системах Ізраїлю та Іраку: порівняльний аналіз. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія.

Юридичні науки. 2014. Вип. 6-2. Т. 1. С. 85-89.

7. Іванець О. О. Порівняльний аналіз правового статусу Президента у Французькій Республіці та Україні. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 1. С. 355-359.
8. Коваль Ю. О. Інститут глави держави крізь призму дослідження рецепції ідеї «батьківства». *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 011. С. 206-210.
9. Коломієць Ю. М. Інститут глави держави в системі вищих органів влади й управління зарубіжних країн. Харків, 1998. 245 с.
10. Коломієць Ю. М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії. Х. : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2001. 112 с.
11. Кресіна І. О., Коваленко А. А., Балан С. В. Інститут імпічменту : порівняльний політико-правовий аналіз : монографія. К. : Юрид. думка, 2004. 176 с.
12. Мазур Д. В. Загальне і особливе у правотворчих повноваженнях президентів республік зі змішаною формою правління. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. 2009. Серія «Юридические науки». Том 22 (61). № 1. С. 103-108.
13. Малкіна Г. Політична відповідальність глави держави. *Політичний менеджмент*. 2008. № 2. С. 42–50.
14. Мельник О. Імпічмент Президента. Можливість і доцільність. *Віче*. 2000. № 2. С. 150–155.
15. Сухонос В. В. Монархія як державна форма : історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти : монографія. Суми : видавничо-виробниче об'єднання «Мрія-1» ТОВ, 2010. 368 с.
16. Чобану М. Роль інституту президента в організації державної влади : світовий досвід і Україна. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 1 (16). С. 71-79.
17. Шевчук А. З. Історія виникнення та розвитку інституту імпічменту в зарубіжних державах. *Держава і право*. Випуск 57. С. 158-165.

Тема 8

1. Дудка О. Адміністративна юстиція Великобританії. *Юридичний журнал*. 2010. № 1. С. 68-70.
2. Гуцалюк О.В. Зарубіжний досвід реформування судової влади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2015. Вип. 33-2. Том 1. С. 157-161.
3. Кагрянчук І. В. Зарубіжний досвід функціонування судових систем та його використання при реформуванні судової системи України. URL : <http://dspace.uzhnu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/lib/808/1>
4. Москвич Л. Принцип спеціалізації судів : вітчизняний та світовий досвід. *Право України*. 2008. № 9. С. 27-30.
5. Муза О. Концептуальні аспекти української моделі інституту адміністративної юстиції в контексті зарубіжного досвіду. *Юридична Україна*. 2008. № 8. С. 23-28.
6. Назаров І. Принцип спеціалізації у побудові судової системи України та Європейських країн. *Юридична Україна*. 2009. № 4. С. 107-111.
7. Пахолок Л. І. Адміністративна юстиція в зарубіжних країнах / Л. Пахолок // *Вісник Верховного Суду України*. – 2001. – № 5. – С. 49–54.
8. Решота В.В. Англосаксонська модель адміністративної юстиції. *Університетські наукові записки*. 2006. № 1 (17). С. 208-214.
9. Рожко В.В. Проблема суддівського розсуду в правових системах Японії та Китаю. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2015. № 1. С. 56-71.
10. Сердюк Л.М. Конституційне регулювання імпічменту глави держави в Україні й окремих пострадянських країнах. *Науковий вісник ДДУВС*. 2017. № 4. С. 52-65.
11. Скомороха В.Є. Окремі питання поділу влади, визначення державної та судової влади, незалежності судової влади. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 1. С. 46-59.
12. Скомороха В. Судова незалежність. *Вісник Конституційного Суду України*. 2001. № 1.

С. 72-81.

13. Фугей Б.А. Федеральні суди у Сполучених Штатах Америки. *Вісник Верховного Суду України*, 2000. № 2. С. 49-51.
14. Тарасенко К. В. Характеристика конституційного закріплення правового статусу координаційних органів з питань національної безпеки при главах зарубіжних країн. *Bulletin of the NAPA under the President of Ukraine (Series "Political Science")*. 2016. № 1(80). С. 87-92.
15. Ткач Г. Адміністративне судочинство в Польщі. *Право України*. 2000. № 1. С. 136-138.
16. Харчук В. Історичний досвід утворення та функціонування судів у справах неповнолітніх як основних органів ювенальної юстиції. URL : www.justinian.com.ua/article.php?id=3259
17. Цахло М. Судова система ФРН. *Юридичний журнал*. 2004. № 9. С. 101–110.
18. Чанишева Г. І. Спеціалізована трудова юстиція у країнах Європи : досвід для України. *Вісник Вищої Ради юстиції*. 2010. № 2. С. 75-82.
19. Шишкін В. Деякі концептуальні основи юрисдикції адміністративних судів Німеччини. *Право України*. 1995. № 9-10. С. 53-57 с.
20. Шишкін В. Суд у розв'язанні конфліктів – особлива інституція правосуддя у Франції. *Право України*. 1996. № 11. С. 41-45.
21. Шишкін В. Верховний суд Англії та Уельсу. *Право України*. 1996. № 4. С. 34-39.
22. Шишкін В. Система судів загальної юрисдикції в Австрії. *Право України*. 1997. № 2. С. 63-66.
23. Шишкін В. І. Судові системи країн світу : навч. посіб. у 3 кн. К. : Юрінком Інтер, 2001. Кн. 1. 456 с.
24. Шишкін В. І. Судові системи країн світу : навч. посібник. у 3 кн. К. : Юрінком Інтер, 2001. Кн. 2. 623 с.
25. Шишкін В. Військові суди через призму правової держави. *Право України*. 2004. № 4. С. 107-110.

Тема 9

1. Гультай М. Досвід функціонування інституту конституційної скарги у Федеративній Республіці Німеччині та перспективи його запровадження в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 3 (66). С. 57-67.
2. Гультай М. Інститут конституційної скарги в конституціях європейських держав. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 2. С. 130-139.
3. Жбадинська Ю. Р. Органи конституційної юрисдикції у правових системах західної традиції права. *Lviv Polytechnic National University Institutional Repository*. Електронний науковий архів Науково-технічної бібліотеки Національного університету «Львівська політехніка». URL : <http://ena.lp.edu.ua>
4. Івановська А. М. Конституційне правосуддя і захист прав людини : позитивний зарубіжний досвід та перспективи розвитку в Україні. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 36-42.
5. Івановська А.М. Конституційний контроль в системі державного контролю : монографія. Харків : Право. 2021. 485 с.
6. Кельман М. Підсумкові акти конституційної юрисдикції зарубіжних країн : їх юридична природа. *Право України*. 2000. № 10. С. 124-127.
7. Маринів І. І. Конституційний контроль у Республіці Польща : монографія. Х. : Право, 2013. 160 с.
8. Пілюк С. В. Сучасні моделі конституційного контролю. *Форум права*. 2012. № 3. С. 550-557. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf7FP_index.htm_2012_3_96.pdf.
9. Портнов А. В. Деякі аспекти становлення та розвитку конституційного судочинства : міжнародний та вітчизняний досвід. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Випуск 525. С. 17-21.
10. Сергієнко Н. Міжнародні договори у практиці органів конституційної юрисдикції європейських держав: контроль конституційності положень міжнародно-правових актів. *Вісник Конституційного Суду України*. 2007. № 1. С. 45-56.

11. Сліденко І. Щодо деяких передумов виникнення та механізмів генези інституту конституційного контролю. *Юридичний журнал*. 2008. № 7. С. 50-51.
12. Шаповал В. М. Суд як орган конституційного контролю (із зарубіжного досвіду). *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 6. С. 20-33.
13. Шевчук І. М. Становлення та розвиток інституту конституційного контролю. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Випуск 6–2. Том 1. 2014. С. 107-110.

Тема 10

1. Абасов Г. Г. Судові гарантії охорони та захисту прав місцевого самоврядування : проблеми теорії та практики. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского*. Серия : Юридические науки. 2012. Т. 25 (64). № 2. С. 3-9.
2. Адміністративно-територіальний устрій країн Європейського Союзу : навч. посіб. / за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, М. К. Орлатого. К. : НАДУ, 2015. 628 с.
3. Барвіцький В. Ю., Батанов О. В. Муніципальне право зарубіжних країн : навч. посібник. Частина 3. К. : Знання України, 2006. 284 с.
4. Богів Я. С. Поняття та принципи місцевого самоврядування. URL : science.lp.edu.ua/sites/default/files/Papers/bohiv.pdf
5. Борденюк В. Місцеве самоврядування в механізмі держави : конституційно-правовий аспект. *Право України*. 2003. № 4. С. 12-17.
6. Бориславська О. Децентралізація публічної влади : досвід європейських країн та перспективи України / [Бориславська О., Заверуха І., Захарченко Е., та ін.]; Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні». DESPRO. К. : ТОВ «Софія». 2012. 128 с.
7. Грובה В.П. Особливості органів місцевого самоврядування в Японії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». 2015. Вип. 13 (1). С. 33–35.
8. Галкін В. М. Досвід місцевого самоврядування розвинутих країн та можливість застосування його в Україні. URL : <http://kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2007-1-2/doc/5/06.pdf>.
9. Грегоріо А. Конституційні реформи у Італії : продовження дебатів. *Право й економічна політика*. 2000. № 2. С. 56-59.
10. Грובה В. П. Правовий статус та повноваження органів місцевого самоврядування Італії : перспективи для України. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Частина 3. С. 3-8.
11. Лазор О. Д., Шелепницька І. П. Інститут комунального самоврядування в Італії : організаційно правовий аспект. *Держава та регіони*. 2007. № 1. С. 82-88.
12. Михайлишин Л. Р. Системи місцевого управління зарубіжних країн : порівняльний аналіз. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2009. 188 с.
13. Нікітіна Л. О. Бюджетні повноваження органів місцевого самоврядування в процесі формування місцевих бюджетів. *Актуальні проблеми міжнародних відносин : Збірник наукових праць*. Вип. 38. Частина II. К., 2002. С. 211-213.
14. Ровинська К. І. Місцева автономія як загальний принцип організації місцевого самоврядування. *Публічне управління : теорія та практика*. 2013. Вип. 1. С. 170-176.
15. Руденко В. Федералізм і самоврядування у Федеративній Республіці Німеччині. *Місцеве та регіональне самоврядування України*. 1995. Вип. 1-2 (10-11). С. 166-171.
16. Семенюк Т. Системи місцевого самоврядування в зарубіжних країнах. *Сучасна українська політика*. 2010. № 21. С. 128-131.
17. Скороход О. П. Досвід місцевого самоврядування Франції та Польщі : здобутки та застереження для України. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 4. С. 159-164.
18. Хріпливець Д. Є. Сутність місцевого самоврядування та його територіальної організації. URL : www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2008-2/doc/2/19.pdf
19. Чернецька О. Місцеві вибори як форма прямого народовладдя: порівняльний аналіз українського та зарубіжного досвіду. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2006. № 4. С. 71-74.
20. Шикеринець В. В. Шляхи удосконалення місцевого управління в контексті зарубіжного досвіду / Авт. кол. : В. В. Шикеринець, М. В. Козлов, А. І. Гуменюк. Івано-Франківськ : ІФОЦППК, 2012. 76 с.

21. Шпак Ю. О. Досвід реформування місцевого самоврядування у Великобританії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. : Юриспруденція. 2014. № 10-1. Том 1. С. 82-84.

4. Інформаційні ресурси

1. www.rada.gov.ua/ — Верховна Рада України.
2. www.president.gov.ua/ — Президент України.
3. www.kmu.gov.ua/ — Кабінет Міністрів України.
4. www.minjust.gov.ua/ — Міністерство юстиції України.
5. www.nbuv.gov.ua/ — Національна наукова бібліотека України ім. В.І. Вернадського.
6. <http://univer.km.ua/> — сайт Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова.

